НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

Чаа чыл-биле!

ШЫН

№ 156 (17644)

2008 чылдың декабрь 30, вторник

Садар өртээ 5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун ● 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

СОҢГА, ЭЖИК, ХАРЖЫГАШ, ДИИҢЧИГЕШ...

(Хөгжүм-шии театрынга болган елкадан репортаж)

Республиканың школаларында болгаш уруглар садтарында үнүп орар 2009 чылды уткаан елка байырлалдары болуп эрткилээн.

Оларның аразында 200 оолдар, ургларга онзагай аскежик таварышкан: олар ТР-ниң Чазак Даргазының елказынче чалатканнар. Декабрь 27-де Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен уруглар байырлалынга Кызылдың школаларының тергиин өөредилгелиг школачылары, «Эдегей» ансамблиниң бичии артистери, аграрлицейи, республика лицейи, «Идегел» төвү, школа-интернаттан дээш, кожууннардан уруглар база киришкен.

Театрның артистери бичии көрүкчүлерге «Кот в сапогах» деп тоолду бараалгаткан. Шииниң кол маадыры диис сапык идиктерлиг эвес, роликтер кедипкен, а коргунчуг магачын (людоед) чадагтерге мунуп алган байкер болганы ургларның сонуургалын улам хайныктырган.

Шии соонда, ургларны фойеде каас-чараш шивижигеш чанынга Сook-Ирей биле Харжыгаш уткуп ап,

уруглардың дузазы-биле елканың янзы-бүрү өңнүг оттарын кыпсыпканнар. Четтинчипкеш, ырлап, танцылаан ургларга Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, өөредилге сайыды П.Морозов, Күш-ажыл яамызының сайыды К.Даваа олар байыр чедиргеннер. Ш.В. Кара-оол бодунуң байыр чедириишкинге мынча дээн: «Эргим, уруглар! Моорлап кел чыдар Чаа чыл-биле силерге байыр чедирбишаан, өөрүшкүнү, аас-кежикти, кадыкшылды, эң-не кол чүүл – эки өөредилгени күзедим. Каш чыл эртерге, эртем-билиг чедип алгаш, бистер дег, харыысалгалыг ажылга ажылдап, елкага келген бичии ургларга байыр чедиреринерни күзээр-дир мен. Бистиң чуртувустуң, республиканың келир өйде чаагай чоруу, сайзыралы дээш ак сеткилдиг ажылдаарыңарны күзедим. Силер, уруглар, бистиң чуртувустуң келир үези болгай силер, ынчангаш мен силер эки кижилер болуп өзериңерге бүзүреп тур мен.

Чаа чылдың елказында «Эң эки маскарад-костюм» деп шаңналды Кызылдың уруглар бажыңының өөреникчизинге, Монгуш Оляга, Ш.В.Кара-оол тывыскан. Сook-Ирейже чагаа бижээш, гитаралыг болуксаан күзелин илереткен Алдын-Чечек Норбуга (Сарыг-Сеп) Шолбан Валерьевич гитараны бээрге, ол үр-ле үе бүзүревейн, көрүп турду. Чылдан чылче ургларның елка байырлалы көрүштүг, солун апар чыдарын эскерип болур. Комиссия кежигүннери бо удаада база шалыпкын, эрес ажылдаанын айтып каайн. Эң эки костюм дээш деп шаңнал алган Оля Монгуштуң хевин көөрге, тывынгыр кылган: ол «Бажың» деп хеп. Соңга, эжик чураан картон хааржак кедип алган. Соңгазын оюп каан, оон ол көөр болгай. Шолбан Валерьевич шаңналды бээрге, ол четтирдим дигеш, бажың-костюмну кылырынга дузалашкан эштеринге база четтиргенин илеретти. Чазак Даргазынга бодунуң чогааткан шүлүүн 3 харлыг Дараана Өлчей чугаалап берген.

Елкаже чалаткан уруглар Сook-Ирейден амданныг чиир-чимистиг белектерни алганнар. Ховаган, харжыгаш, диин, койгун дээш, чаражыгаш, дииң, койгун дээш, чараштыр кеттинген ургларның өөрүшкүлүг каткызы, ырышоору куттулуп, чырык черде хуулгаазын күзелдер боттаны бээринге бүзүреп көргеннер. Бо ургларның хөй кезии өскүс, амыдыралы чегей азы хөй ажытөлдүг өг-бүлелерниң ажы-төлү. Байырлалдың организакчыларының, театрының артистериниң болгаш Тыва Чазактың кичээнгейи, сагыш човаашкынының ачызында олар четтикпейн манап турганы Чаа чыл елказынга мага хандыр ойнап-хөглеп алганнар.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

БЮДЖЕТТИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының он бешки эзелчег чок хуралы декабрь 29-та болуп эрткен. Аңаа «2009 болгаш 2010, 2011 планныг чылдарда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында», «2009 болгаш 1010, 2011 чылдарда албан эмчи камгалалының Тыванын республика фондузунуң бюджединиң дугайында» хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көрген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының киргени хөй санныг эдилгелерин Тыва Республиканың Чазааның хүлээп көргенин барымдаалааш, үстүнде айыткан бюджет төлевилелдерин депутаттар хүлээп алган болгаш улаштыр көөрү-биле Төлээлекчилер палатазынче чорутткан.

Бюджет чорудулгазының киржикчилери – депутаттар болгаш Чазак кежигүннери – бюджет сайгарылгазының талазы-биле ажылы түңнелдиг болган деп үнелээн.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

БАЗА БИР ЧЫЛ

База бир кыш эрте берди,
База бир час эргип келди,
База бир чыл чурттап эрткеш,
База бир хар немеп алдым.

Шак-ла ынчаар чылдар эртип,
Чалыы үем удаажыраан,
Шак-ла ынчаар чылдар немеп,
Шаанга киир-ле кырып кагдым.

База бир чыл эрте бээрин,
Манап орар хөңнүм чогул,
База бир хар немеп аар деп,
Бажым-мээмде бодалым чок.

Чылдар халас эрттирбейн,
Шыдаплаттар шаам-биле
Чоннуң ижин кылчып чорза,
Чоруум ынчаар чогааны ол.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Байыр чедириишкиннери

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

2008 чыл төвүүже чоруп бар чыдар. Чурттуң болгаш бистиң республикавыстың чурталгазынга хөй болуушкуннар-биле демдеглеттинген чыл. Россия чаа Президентизин соңгуп алган, делегей шөлүнге бодунуң туружун элээн быжыглап алган. Делегейде саң-хөө сандараашкынының багай салдары турбуже, чуртта чаңгыс-даа социал программаны соксатпаан. Чазак шалыңны, пенсияларны, пособиелерни болгаш өскедаа социал төлевирлерни өстүрер талазы-биле бодунуң аазаашкыннарын күүседир дээн быжыг туруштуг. Федералдыг төп регионнарга саң-хөө деткимчезин үүгле көргүзер эвес, а ооң уламындан, оларны харын-даа өстүрүп турар.

Тывага 2008 чыл – Россия Федерациязының Чазааның март 13-те хуралынга хүлээп алган төвүүлүг шиитпирлери-биле тураскаалдыг чыл. Ооң соондагы бистиң шупту ажылдарывыс ол шиитпирлерни боттандырарынче угланган. Бо угланыышкында эвээш эвес ажыл кылдынган, ынчалза-даа оон-даа хөйүң ам-даа кылыры мурнувуста. Тыва инвесторларга сонуургандыг апарып бис. Үүгле мындыг таварылгада чурттувус байыыр, а амыдырал оон эки болур.

Сеткилимниң ханызындан кел чыдар Чаа чыл-биле Силерге байыр чедирдим! 2009 чылда кижи бүрүзүнүң мендичаагай болурунга боттуг ажыл-херектерниң чылы болзун деп күзээр-дир мен. Силерниң бүгү күзелдериңер боттанзын! Өг-бүлелерге бижыг кадыкшылды, менди-чаагай болурун, төрээн Тывавыс чаагай амыдыралдыг болгаш чечектелип турар болзун. Аас-кежикти, тайбыңны болгаш өөрүшкүнү күзедим!

Хүндүткел-биле,
Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында силерниң депутадыңар Л.ШОЙГУ.

★★★

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

2009 чыл дүжүп кел чыдар — идегелдиң болгаш планнаашкынның үези!

Бөгүн Россияның Чазаа бистерни «делегей сандараашкынын» чиик эртип алзын дээш, Россияның чону төлептиг чурттазын дээш бүгү хемчеглерни баш удур ап турар. Ада-чурт бүдүрүлгезиниң фондузун калбартырын планнап турар, ооң түңнелинде үндезин продуктуларның болгаш улус хереглелиниң бараанарының өртээ кудулаар. Чурталганың хөй-ле адырларында чечектелиишкинни болгаш эки бурунгаар шимчээшкинни эскерип болур апаар бис, ынчалза-даа ол дээш хөй иженир, бистиң эң эки чаңчылдарывысты камгалап арттырар болгаш хөгжүдер ужурлуг үүрүнүң ажыл-херектерни бүдүрүп, ажыдыышкыннарны кылып алырын база идегел-бүзүрелдериңер бүдер болзун деп шупту-ңарга күзээрдир мен. Бис оларны чурталгага херек кырында албан боттандырар бис!

Келир байырлал Силерге тайбың, ынакшылдыг болгаш амыр-дыштыг өг-бүлениң аас-кежии-биле чырып турар болзун. Силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге бижыг кадыкшылды, бүгү күзелдериңер чедиишкинниг боттанырын болгаш менди-чаагай болуруңарны күзедим. Чаа чыл-биле!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.МОНГУШ.

★★★

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының өмүнээзинден Чаа 2009 чыл уткуштур сагыш-сеткилдиң эң эки күзелдерин хүлээп көрүңер!

Эртип бар чыдар 2008 чыл – Россияның шупту чурттакчыларынга ханы уткалыг болган. Ол болза бистиң ниитилелдиң бүгү хамааты күштериниң сырый каттыжылгазын көргүскен соңгулдалары болур. Россияның хамаатылары Россия Федерациязының Президентизинге Дмитрий Анатольевич Медведевти соңгааш, чурттуң хөгжүлде курузун камгалап арттырганын шынзыткан.

Эртип чыдар чыл белен эвес чыл болган, ол делегей улуг өскерилгелерниң кырында келгенин шынзыткан. Мурнуу Осетияга удур Грузияның агрессиязы, делегейде саң-хөө болгаш экономика сандараашкыны — бо бүгүге, чугаажок, Россияның удуртулгазының бодунуң хамаатыларының чурталгазын болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннери негетинген.

★★★

Хүндүлүг, бүгү Тываның ара-албаты чону, чаңгыс чер-чурттугларым!

Чаа чылдың бүдүүшүнде силер бүгүдениң амыр-мендиңер айтырбышаан, изиг байырны чедирерин төпшээреп көрүңер. Эрги чылды үдеп тура, эки сактыышкыннар-биле сактып, өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, бодунуң үүлезин күүсеткен деп, чылыг-чымчак йөрээлдер-биле аътказыптаалыңар. Эртип бар чоруур 2008 Күске чылы төвүүге кажанда-даа катаптаттынмас, кижилерниң сагыш-сеткилдеринге балалбас хөй-хөй болуушкуннарны арттырган. Бүгү Россияга ниитизи-биле түңнеп көөр болза, эрткен чылды эки эрткен деп санап болур. Моон-даа соңгаар улам сайзырап, амыдыралдың деңнели бедик чадаже өөскүп үнүп келиринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп турарын эскерип болур-дур. Кажан хөй кижи сайзыралды болгаш байшыдалдыг чурттаарын күзеп, олче улуг туруштуг чүткүп, салдынган сорулганың эчизинге чедер дээш шудургу ажылдаар болза, оларның чырык күзелдери ыяап-ла бүде бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Бо чылын Ыдыктыг Үстүү-Хүрээвисти Чазаавыс Даргазы Шолбан Валерьевичиниң база чаңгыс чер-чурттуувус Россияның Маадыры Сергей Күжүгетовичиниң, ооң эш-өөрү «Поржаң» фондузунуң, тыва чоннуң «алдын холдуг» тудугжу оолдарының, ол ышкаш бүгү чоннуң ачызында дуганны канчаар турган-дыр, шак-ла ынчаар катап тургузуп алганывыс, бүгү тыва чонувустуң сүзүүн, хей-адын, сүлдезин, тура-соруун катап көдүргени ол.

Ооң-биле чергелештир кожуннарда чаа субурганнарны кыска хуусаа дургузунда тудуп тургусканы дээрге-ле, ада-өгбелеривистиң сагып-тейлеп чорааны шажын үдүлгезин катап эгидип, ооң күүш-күжүн улам сайзырадыр дээн үүткүлдүң көскү херечизи болуп турардыр. Демниг чоннуң күжү кайы хирезин чаа субурганнар чоргаары-биле хереченилеп турарлар. Ол ыдыктыг хүрээлер, субурганнар тудуунга киришкен кижи бүрүзү келир назынында үүге-даа деңнеп четпес ачы-буянны ажылдап алганнар. Моон-даа соңгаар, шак-ла мынчаар ботботтарывысты деткижип, ачы-буян чедиржип чоруулуңар, хүндүлүг чонум.

Чаа чыл-биле, чаа-чаа чедиишкиннерни, бүгү-ле күзелдериңер боттанып, чорук-херээңер чогуурун, байлакшылды болгаш кадыкшылды йөрээдим.

Үш Эртине кезээ мөңгеде силерни камгалап каректаар-ла болзунам!

Улуг хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Камбы-ламазы Апыш-оол САТ.

★★★

Эргим сибиржилер!

2008 чылда Россияның амыдыралынга хөй ужур-уткалыг болуушкуннар болган. Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары демократтыг күрүнеңиң принциптерин сагыырынга база кижиниң болгаш Россияның чонунуң сонуургалдарын камгалаарынга үндезилээн хөгжүлде курузун бадыткаан. Бистиң чуртувус геополитиктиг кыйгыга харыыны берип шыдапкан. Эрткен болуушкуннар кижи бүрүзүнге салдарлыг болган. Ол оруктуу бис кады эрткен бис — кады бодувустуң шилилгевис кылган болгаш Ада-чуртувус дээш сагыш аарып турган бис.

Бөгүн бис база кады делегейниң улуг кыйгызын хүлээп ап турар-дыр бис — ол бо удаада экономиктиг адырда болган. Бистерге, сибиржилерге — ол болза сибиржи сеткил-соруувустуң, шиитпирлиивистиң болгаш бергелерни ажып эртип шыдаар бижыывыстың хынандазы-дыр. Ооң-биле кады ол бистерде бар күчүлүг күш-шыдалывысты боттандырып болур чаа арганы берип турар.

Президент болгаш Чазак 2020 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдениң планын тургускан. Ону боттандырарының улуг ролю Сибирьде. Бис кады ону кылыр ужурлуг бис, а ол дээрге Россияны база күчүлүг болгаш чечектелип турар кылдыр кылыр дээнивис ол. Бижыг Сибирь дээрге — бижыг Россия-дыр!

Эргим өөнүктер! Чаа чыл — өг-бүлениң чырык байырлалы. Ол силерни аас-кежик, өөрүшкү-биле болгаш чоок кижилериңерниң сагыш човап чоруурубиле бүргээн. Келир үеде эки бүзүрелди болгаш бижыг кадыкшылды силерге күзедим.

Чаа чыл-биле! Ачы-буянныг болгаш чедиишкинниг болуңар!

Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.КВАШНИН.

★★★

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының өмүнээзинден үүнүп кел чыдар 2009 чылбиле сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен!

Хүндүлүг республиканың хамаатылары!

Тыва Республиканың Конституция судунуң өмүнээзинден кел чыдар 2009 чыл-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Бис 2008 чылда хөй ужур-уткалыг болуушкуннарның херечилери болган бис, оларның аразында Россия Федерациязының Конституциязының 15 чылдааны база кирип турар. Демократиялыг күрүнеңиң болгаш хамааты ниитилелиниң үндезиннерин тургуспушаан, бистер хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалын хандырарынга база Тыва Республикага Конституция судун улаштыр хөгжүдер оруктарны дилеп тыварынга хөйүң кылып турар бис.

Бөгүн бис Тывага амыдыралдың төлептиг, солун болгаш айыыл чок болурунга, хөгжүлделиг экономикалыг, быжыг социал баазалыг, бедик өөредилге, кадык камгалал болгаш культура баазалыг кылыр дээн ниити күзелиивис-биле чаңгыс демниг бис. Хоойлужудулга палатазының депутаттары бодунуң соңгукчуларының сонуургалдарын камгалаар база республиканың чурттакчыларының амыдыралын херек кырында экижидеринге күрүне хемчеглерин алырын чедип алыр дээш бар үүлдерни кылыр.

Чаа чыл байырлалдары бистерге шупту-вуска эргим, олар үргүлүү бистиң чурталгавыстың чаа арынын ажыдып турар. Үнүп кел чыдар чыл силерге, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерлиг болгаш чечектелиишкинниг болзун!

Силерге бижыг кадыкшылды, амыхууда улуг аас-кежикти, экини болгаш менди-чаагай болуруңарны күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

★★★

Хүндүлүг үүрүнүң ажыл-херектерни бүдүрүп, ажыдыышкыннарны кылып алырын база идегел-бүзүрелдериңер бүдер болзун деп шупту-ңарга күзээрдир мен. Бис оларны чурталгага херек кырында албан боттандырар бис!

Келир байырлал Силерге тайбың, ынакшылдыг болгаш амыр-дыштыг өг-бүлениң аас-кежии-биле чырып турар болзун. Силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге бижыг кадыкшылды, бүгү күзелдериңер чедиишкинниг боттанырын болгаш менди-чаагай болуруңарны күзедим. Чаа чыл-биле!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.МОНГУШ.

★★★

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының өмүнээзинден Чаа 2009 чыл уткуштур сагыш-сеткилдиң эң эки күзелдерин хүлээп көрүңер!

Эртип бар чыдар 2008 чыл – Россияның шупту чурттакчыларынга ханы уткалыг болган. Ол болза бистиң ниитилелдиң бүгү хамааты күштериниң сырый каттыжылгазын көргүскен соңгулдалары болур. Россияның хамаатылары Россия Федерациязының Президентизинге Дмитрий Анатольевич Медведевти соңгааш, чурттуң хөгжүлде курузун камгалап арттырганын шынзыткан.

Эртип чыдар чыл белен эвес чыл болган, ол делегей улуг өскерилгелерниң кырында келгенин шынзыткан. Мурнуу Осетияга удур Грузияның агрессиязы, делегейде саң-хөө болгаш экономика сандараашкыны — бо бүгүге, чугаажок, Россияның удуртулгазының бодунуң хамаатыларының чурталгазын болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннери негетинген.

★★★

Хүндүлүг, бүгү Тываның ара-албаты чону, чаңгыс чер-чурттугларым!

Чаа чылдың бүдүүшүнде силер бүгүдениң амыр-мендиңер айтырбышаан, изиг байырны чедирерин төпшээреп көрүңер. Эрги чылды үдеп тура, эки сактыышкыннар-биле сактып, өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, бодунуң үүлезин күүсеткен деп, чылыг-чымчак йөрээлдер-биле аътказыптаалыңар. Эртип бар чоруур 2008 Күске чылы төвүүге кажанда-даа катаптаттынмас, кижилерниң сагыш-сеткилдеринге балалбас хөй-хөй болуушкуннарны арттырган. Бүгү Россияга ниитизи-биле түңнеп көөр болза, эрткен чылды эки эрткен деп санап болур. Моон-даа соңгаар улам сайзырап, амыдыралдың деңнели бедик чадаже өөскүп үнүп келиринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп турарын эскерип болур-дур. Кажан хөй кижи сайзыралды болгаш байшыдалдыг чурттаарын күзеп, олче улуг туруштуг чүткүп, салдынган сорулганың эчизинге чедер дээш шудургу ажылдаар болза, оларның чырык күзелдери ыяап-ла бүде бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Бо чылын Ыдыктыг Үстүү-Хүрээвисти Чазаавыс Даргазы Шолбан Валерьевичиниң база чаңгыс чер-чурттуувус Россияның Маадыры Сергей Күжүгетовичиниң, ооң эш-өөрү «Поржаң» фондузунуң, тыва чоннуң «алдын холдуг» тудугжу оолдарының, ол ышкаш бүгү чоннуң ачызында дуганны канчаар турган-дыр, шак-ла ынчаар катап тургузуп алганывыс, бүгү тыва чонувустуң сүзүүн, хей-адын, сүлдезин, тура-соруун катап көдүргени ол.

Ооң-биле чергелештир кожуннарда чаа субурганнарны кыска хуусаа дургузунда тудуп тургусканы дээрге-ле, ада-өгбелеривистиң сагып-тейлеп чорааны шажын үдүлгезин катап эгидип, ооң күүш-күжүн улам сайзырадыр дээн үүткүлдүң көскү херечизи болуп турардыр. Демниг чоннуң күжү кайы хирезин чаа субурганнар чоргаары-биле хереченилеп турарлар. Ол ыдыктыг хүрээлер, субурганнар тудуунга киришкен кижи бүрүзү келир назынында үүге-даа деңнеп четпес ачы-буянны ажылдап алганнар. Моон-даа соңгаар, шак-ла мынчаар ботботтарывысты деткижип, ачы-буян чедиржип чоруулуңар, хүндүлүг чонум.

Чаа чыл-биле, чаа-чаа чедиишкиннерни, бүгү-ле күзелдериңер боттанып, чорук-херээңер чогуурун, байлакшылды болгаш кадыкшылды йөрээдим.

Үш Эртине кезээ мөңгеде силерни камгалап каректаар-ла болзунам!

Улуг хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Камбы-ламазы Апыш-оол САТ.

★★★

Хүндүлүг республиканың хамаатылары!

Тыва Республиканың Конституция судунуң өмүнээзинден кел чыдар 2009 чыл-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Бис 2008 чылда хөй ужур-уткалыг болуушкуннарның херечилери болган бис, оларның аразында Россия Федерациязының Конституциязының 15 чылдааны база кирип турар. Демократиялыг күрүнеңиң болгаш хамааты ниитилелиниң үндезиннерин тургуспушаан, бистер хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалын хандырарынга база Тыва Республикага Конституция судун улаштыр хөгжүдер оруктарны дилеп тыварынга хөйүң кылып турар бис.

Кел чыдар 2009 чыл, делегейде саң-хөө сандараашкыны болуп турбуже, эки өскерилгелер-биле элбек болгаш менди-чаагай болзун, үүгле эң эки үүлдер амыдыралга боттанзын, бүгү күзелдер бүдүнгүр болзун, а байырлал хүннериниң хуулгаазынныг хөөннери силерге үр үеде хевээр артсын!

Тыва Республиканың Конституция суду Силерни Чаа 2009 чыл-биле болгаш Рождество-биле байыр чедирип база Силерге кадыкшылды, улуг аас-кежикти, даартагы хүнге бүзүрелди, тайбыңны болгаш менди-чаагай болуруңарны күзеп тур!

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы О.Л.-С.САЛЧАК.

2008 ЧЫЛДЫҢ КОЛ БОЛУУШ КУННАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның, ооң Даргазы Шолбан Кара-оолдуң республиканың социал экономиказын хөгжүдер дээш чоруткан хемчеглериниң чамдыктарын мооң адааңда киирген.

✱ РФ-тиң Чазааның Даргазы Виктор Зубковтуң удуртулгазыбиле Тывага инвестиция төлевилелдеринге дуза чедирер хөреңгилиг чурттуң тергиин бай хөреңгитенниринiң хуралы март 11-де РФ-тиң Чазааның Бажыңынга болуп эрткен. Тываның элбек байлаан шиңгээдип алырынга улуг ниитилелдерниң ээлери боттарының үлүүн киирер күзелiн илереткеннер.

✱ Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдер дугайында айтырыгны РФ-тиң Чазааның хуралынга март 13-те чугаалашкан. Хурал протокол шиитпирин хүлээп алган, ында айыткан хемчеглерни боттандырар дээш ТР-ниң Чазаа ажылдап турар.

✱ Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин-биле кады РФ-тиң Чазааның Даргазының дузалакчызы В.А.Дедюхин, РФ-тиң Бойдус курлавырларының яамызының федералдыг агентилелиниң удуртукчузу А.А. Ледовских, РФ-тиң Транспорт яамызының демир-орук транспортунуң федералдыг агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы В.А. Токарев болгаш бөлүк инвесторлар апрель 3-те Кызылдың аэропортунга ужуп келген. Олар улаштыр вертолеттарга олурупкаш, Тожу кожуунда чес, молибден байлактыг Ак-Сугже, коргулчун, чес, цинк элбек Кызыл-Даштыгже, алдынныг Каа-Хемде Таданче ужупкан. Аңаа баргаш, улуг эргедужаалдыг удуртукчулар, бай хөреңгитеннер ында ажыл-иштиң байдалы, казымал байлактарның курлавырлары, шынары-биле танышканнар. Бо девискээрлерден олар ээп келгеш, Элегестиң эки шынарлыг хөмүр-дажын казар черинге чорааннар. Тываның аалчылары чер иштиниң казымал байлактары элбек, келир үези улуг республика дээрзинге бүзүрээннер.

✱ Анатолий Квашнин-биле кады келген РФ-тиң Чазааның төлээлери, инвесторлар, ТР-ниң Чазааның кежигүннери, республиканың Улуг Хуралының депутаттарыбиле кады хуралды апрель 4-те Чазакка эрттиргеш, Тываның социал экономиказын дүрген хөгжүдери-биле ооң казымал байлактарын шиңгээдип алыр бүдүрүлгелерни, демир-орукту тудар, оларга ажылдаар тускай эртемниг мергежилдиг кадрларны белеткээр дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Тываның экономиказын хөгжүдериниң бүгү аргалары болгаш курлавырлары республикада барын айыткаш, чоокку он хире чылдарның дургузунда Тыва чүгле бодун боду хандыртынар эвес, хөй артык орулгалыг Сибирьниң донор региону болу бээринге хуралдың киржикчилери долу бүзүрелин илереткен.

✱ Бо хуралдың соонда, апрель 4-те Тываның Чазаа биле хөй хөреңгилиг инвесторлар Тываның социал экономиказын хөгжүдериниң инвестиция төлевилелдерин боттандырарынга күрүненiң болгаш хуу кады ажылдажылганың дугайында дугуржулгага атты салган. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, «Енисей үлетпүр компаниязы» ХАН-ның чиңгине директору Д.Сахно, «Северсталь» ААН-ниң чиңгине директору Р.Денискин болгаш өскерлер-даа атты салган.

✱ Шолбан Кара-оол Элегестиң эки шынарлыг хөмүр-дажын шиңгээдип алыр талазы-биле инвестиция төлевилелиниң боттаныышкыны кайы хире чоруп турары-биле май 31-де таныжып чораан. Казымал байлакты шиңгээдип алыры-биле лицензияны алган «Енисей үлетпүр компаниянның» чиңгине директору Дмитрий Сахно ажыл-ижин танышкан. Элегест — делегейде эң-не хөй эки шынарлыг хөмүр-даш байлааның шыгжамыры чыдар черлерниң бирээзи. Бо компанияга хөмүр-даш байлаа чыдар 78 дөрбелчин км чер хамааржыр, ында 964 млн. тонна хөмүр-даш курлавыры чыдар. 2008 чылда хөмүр-дашты шиңгээдип алыр ажыл-иш эгелээн, бо чылын 500 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар. Ол байлакты автомашиналар-биле Минусинскиге сөөртүп чедирер. 2009 чылда 2 млн. тонна, 2013 чылда 12-15 млн. тонна хөмүр-дашты казып тывар. Элегестиң хөмүр-дажын казарынга ажыглаары-биле бүдүрүкчүлүг ажылдаар амгы үениң болбаазын комплекизин Америкадан 10 млн. доллар-биле садып алган. Бо Россияда дөрт дугаар комплекс болур. Компания бо чылын республика бюджединче 4,5 млн. рубльдиң үндүрүүн киирер, төлевилел ажыглалга кире бээрге, чылда 5,4 млрд. рубльди киирер, бо хөреңги республиканы хөгжүдеринге улуг рольду ойнаар. Шолбан Кара-оол инвестиция төлевилелин шиңгээдип алыр дээш компанияның эки ажылдап турарын демдеглээн.

✱ Июнь 2-де Америкадан садып алган хөмүр-даш казар кончуг болбаазын болгаш нарын тургузуглуг компьютер-биле башкарар комплексти ажыглалга киирген. Бо хүнден эгелээш, Элегестиң коксталыр хөмүр-дажын үлетпүрге ажыглаары эгелээн, ол дээрге республикага улуг болуушкун болган.

Солуннуң ниитилел-политиктиг килдизи белеткээн.

ЧЫЛДЫҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ ЭКИЖЭЭН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары Антонина Маадыр-оол биле Аржаана Даржаага бистиң корреспондентивис ужурашкаш, 2008 чылды кандыг көргүзүглерлиг доосканын база 2009 чылда кандыг сорулгаларны салып алган ажылдап турарын сонуургап айтырган.

Антонина Апан-ооловна МААДЫР-ООЛ, Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык ортумак школазының директору:

—2008 чылды Барыын-Хемчик кожуунуң болгаш Эрги-Барлык сумузунуң чурттакчы чону багай эвес көргүзүглерлиг доозуп турар деп санаар мен. Чыл келген тудумна, мал болгаш чер ажылының түңнелдери, чоннуң амыдыралының деңнели экижип орар. Бистиң кожуунуң малчыннары, тараажылары боттарының онаашкан ажылдарын ак сеткилдиг күүседип келгенинден республикада бо талазы-биле эки көргүзүглүг кожуунуң санында кирген.

Ооң-биле чергелештир өөредилге албан черлери өөредилге-кижизидилгениң шынарын экижиткен. Бистиң школада 343 өөреникчи өөренип турар, оларның билииниң шынарын комиссия хынап көргеш, эки деп үнелелди берген азы чогуур деңнелинде дээн. Сөөлгү чылдарда бистиң школа кожуунга өөредилге-кижизидилге талазыбиле доктаамал бирги черни ээлеп келген. Школаның 46 башкызы сумунуң, суурнуң хөй-ниити ажылында кончуг идепкейлиг турарлар. Ынчангаш Чаа чылды өөрүшкүмаңнайлыг, омак-хөглүг уткуп турар бис, сорулгавыс болза, чедиишкиннерни быжыглаар, келир үениң салгакчыларынга быжыг билиглерни бээр дээш башкылаашкынның шынарын экижидери, оларны төлептиг аажы-чаңга кижизидери болур.

Аржаана Николаевна ДАРЖАА, Улуг-Хем кожуунуң иечаштарга, өг-бүлелерге социал дуза чедирер төптүң директору:

—Бистиң төптүң тургустунганындан бээр 15 чылын чоокта демдеглеп эрттирдивис, бо үениң дургузунда канчаар ажылдап келгенивистиң түңнелдерин аңаа үндүрген. Ие-чаштарга, өг-бүлелерга социал дуза чедирер хүлээлгевисти чогумчалыг күүседкенин демдеглээн. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны, чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерниң уругларын чогуур үезинде хайгааралга алгаш, оларның амыдырапчурттаарынга болдунар-ла социал дузаны чедирип келген. Инвалид чаштарга дузаны чедирери доктаамал болу берген. Төптүң ниити көргүзүглери эрткен чылдан 2008 чылда элээн экижээн.

Амгы үеде Чаа чылдың елкаларын эрттирип турар бис. Шагаан-Арыг хоорайның Культура төвүнге уруглар елказын эрттирдивис. Аңаа амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң уругларынга республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының халас бергени 70 белекти, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының 60 ажыг белээн тывыскан. Уруглар улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен. Уруглар дээш сагыш-сеткили аарып чоруур кончуг буянныг кижилер эвээш эвес, оларның бирээзи Үндүрүг албан черiниң ажылдакчызы Вераника Суге-Маадыр бодунуң эки туразы-биле чыдар он ажыг инвалид уругларга Чаа чылдың белектерин садып берген, оларны база чедирип берген бис.

Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

БАЙЫРЛАЛ СТОЛУНУҢ ӨРТЭЭ ЧЕЖЕЛ?

Байырлал чоокшулаан тудум, акша-төгериктиң чарыгдалдары көвүдээр: чоок кижилеривиске белек-селекти, бажың-балгатты каастаар үүлдерни, байырлалдың кол демдээ – шивижигешти, ооң кааспалгаларын, байырлалдыг столдуң кырынга салыр аъш-чемни, ижер суксуннарны садары дээшле, оон-даа өске. Сайзыралдыг үениң хөгжээни-биле аъш-чем рыноктарында, садыгларда кижиниң дыңнап, көрүп, чип көрбээн аар-даа, чиик-даа өртектиг янзы-бүрү чемнери бар-дыр. А ооң мурнунда кандыг ийик? Ынчангаш бо рынок үезиниң эки үүлдерин демдеглевес аргажок. Акшаның шаа-биле кижи күзээн, чиксээн чемин садып алыр апарган, магалыг-дыр!

Кел чыдар Чаа чылдың ээзи — чемгеригчи малывыс Инек болганда, стол кырынга аргалыг-ла болза, ногаа-чимис, үнүштен бүткен чемнер элбек болур ужурлуг деп чүвени улус билир боор. Байырлалывыс чоокшулаан тудум, аъш-чемниң өртектери аартап эгелээр. Хостуг рыноктуг садыглаашкын үезинде садыгжы кижи чоннуң садып ап турар бараанарын өстүрүп, оон орулганы ажылдап алырын бодаар – ол дээрге эрткен бүдүүлүк болгаш чединмес үелерниң артынчыларыдыр. Радио, телевизордан көөрге, сайзыраңгай чурттар бараанарының өртээн чиигедир дуржулгалыг боор-дур. Бистиң оларга чедеривис ам-даа талыгыр. Ынчангаш дораан үрелбес аъш-чемни, байырлалга херек үүлдерни сөөлүнде аар өртекке сатпас деп бодаар болза, эртежик-ле садып алганы дээре.

Декабрь 26-ның байдалы-биле бөдүүн кижиниң карманында бар акшазынга дүүштүр стол кырынга салыр кол чемнерниң өртектерин Кызылдың "Гаруда" ("Хаан-Хереги") садыг төвүнүң болгаш республиканың Хереглекчилер кооперациязының болгаш "Обувь" складтарының өртектери-биле деңнээрге, улуг дыка ылгал чок болду.

Байырлалдың кол чеми болур торттуң өртээ 200 рубльден өрү болду. Чүзүн-баазын (көрей чоннуң морковьтан, капустадан, янзы-бүрү ногаалардан кылган "ассорти", оливье, винегрет, эътти, балыкты, далай капустазын, баклажанны, папоротникти, баарны, шампиньон мөөгүзүн холаан) чүс грамм деңзилиг салаттарның өртээ 15-40 рубльге чедир. Ногаа болгаш фруктылар аймаандан помидорнуң бир килограммда – 170-190 руб., огурецтиң – 180-250 руб., яблоктарның – 55-90 руб., апельсинниң – 60-85 руб., мандаринниң – 60 рубльден өрү, бананның – 55 руб., грушаның – 90-95 руб., лимоннуң – 90 руб., анаа картофельдиң, капустаның, морковьтуң, свекланың тус-тузунда – 15-25 рубль болду. Балык аймаандан форель деп ховар балыктың бир килде – 300 руб., минтайның – 85 руб., семганың – 580, сельдьтиң – 60, дузаан сельдьтиң – 88 руб., пелядьтиң – 110 руб., кетаның – 170 руб., кадыргының – 170 руб., горбушаның – 110 руб., шортанның – 120-135 рубль болду.

Шоколадтыг конфеталарның өртектери бир килограммда — 100-300 рубль, карамельдерниң – 70–150 руб., печеньелерниң – 60–200 руб., пряниктерниң – 60-90 рубль.

Эзиртир болгаш ижер суксуннар аймаандан шампанскоелерниң (Совет-даа, Россияның-даа) өртээ — 110-145 руб., водкаларның (0,5 литр) – 80-200 рубль, кызыл арагаларның (чигирзиин, кургаан, чартык кургаан, аккызылын ылгап) – 110-200 руб., коньяктарның – 200-1100 руб., пиволарның – 18-80 руб., янзы-бүрү наливкаларның – 100-165 руб., коктейльдерниң – 30-75 руб., соктарның – 35-50 руб., газтыг болгаш аржаан сугларның – 15-45 рубль чеде бээр. Даштыкы ховар дээн арагалар дугайында маңаа чугаалаан-даа херээ чок.

Инек чылын уткуурда, зът аймаандан продуктуларны чивес дээн сүмени херекке албайн баар кижилер база турар эвеспе. Азы "Чаа чылды уткааш, соонда-даа чигей" дээн сеткилдиг кижилер-даа турар ыйнаан. Бо хүннерде зът аймаа хүн бүрүде өзүп турарын садып алыкчылар эскерген боор. Декабрь 26-ның байдалы-биле алырга, инек эъдиниң категориязының аайы-биле болгаш чымчак, мөң, ээги, хендирбениң өртээ бир килде 120-165 рубль чеде бээр, хой эъдиниң – 160-220 руб., хаван эъди – 180-250 руб., чылгы эъди – 110-130 руб., дагаа эъди – 130 руб., ооң чалгыннарының бир килде 150-160 руб., буттары – 80-110 рубль боор чорду. Ыштап каан дагаа эъттериниң өртээ талыгырла. Тыва чоннуң ынак ижин-баарның, чөременiң, кургулдайның, суук ханның өртээ бир килде 180 рубль болду.

Колбаса кылыгларының өртектери база янзы-бүрү. Абакан, Новосибирскиден база ол ышкаш Тываның чартык ыштаан колбасаларның сорт аайы-биле бир килограммда 120-220 рубль, хайындырган колбасаларның – 80-275 руб., ыштаан зът аймаа (буженина, бекон болгаш оон-даа өскелер) – 180-375 рубль чеде бээр. Манчы, бууза, манты аймаа – (анаа хаптап каан болгаш агаар чок кылдыр тускай хаптыг, хол болгаш машинаның дузазы-биле кылган) – бир килде 78-170 рубль, он дагаа чуургазы – 30-38 рубль, сметананың бир килограммда – 180-200 руб., творогтуң – 100 руб., сырлар аймаа (Россияның-даа, даштыкының-даа) бир килде – 180-245 рубль, ак саржагның бир килде - 130-160 руб., суук сүттериң бир литрде – 18-22 рубль.

Холу чемзиг, бот-тывынгыр болгаш боттарының чогаадыкчы тура-соруу, хөөнүбиле бир-ле кайгамчыктыг чаагай, катаптаттынмас болгаш ховар чемин кылып аптар кижилер акша-төгериин камнавышаан, чаагай чемге херек үүлдерни чиик өртекке саткаш, боттарының кады төрээннерин, аалчыларын тывынгыр болгаш салым-чаяанныг чоруубиле кайгадып, кичээнгейин, харын-даа ынакшылын чаалап алыр дээрзинге кандыгдаа чигзиниг турбас.

Карим МОНГУШ.

Байыр ДАМДЫН:

«БУРУНГААР БАЗЫМНАР БАР»

Тываның база бир бойдус чурумалдыг, онзагай, солун төөгүлүг черлериниң бирээзинге Эрзин кожуун хамааржыр. Ол республиканың мурнуу-чөөн чүгүнде 11,1 муң кв км. девискээрде Моол күрүне-биле кызыгаарлажып, найысылалдан ыракта турардаа болза, ында ажыл-амыдырал хожудаваан, 6 сумуларда ниитизи-биле 8 муң ажыг чурттакчы чон амгы сайзыраңгай үеден чыда калбайн, кожуунунуң, Тываның хөгжүлдези дээш кызымаккай ажылдап турарындан кожууну республиканың эки көргүзүглерлиг, мурнакчы кожууннарының санынче кирген. Чер-черлерде эртип бар чыдар 2008 чылдың түңнелдерин үндүрүп, үнүп орар 2009 чылда сорулгаларны салып турары-биле Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Байыр Алексеевич ДАМДЫН-биле Чаа чыл бүдүүзүнде ужурашкаш, кожуунунуң ажыл-амыдыралы, социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны салып, чугаа кылдым.

— Байыр Алексеевич, 2008 чылды үдеп турар болганывыста, ооң түңнелеринге доктаап көөр бис бе, эртип бар чыдар чылда социал-экономиктиг көргүзүглериңер кайы хире болду?

— Кожууннуң социал-экономиктиг көргүзүглерин экижидер дээш чыл эгезинден-не кызып ажылдап келгенивис эки түңнелдерлиг болган. 2008 чылдың бирги чартыында мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерниң колугланыышкыннарын боттандырганының түңнелин өөренип көрбүшаан, Тыва Республиканың 19 муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле ТР-ниң Чазааның түңнеп үндүрген рейтингизин езугаар бирги черни алдывыс. А тос айларның түңнелдери-биле ийиги черде бис. Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырары-биле тодаргай хемчеглерни ап, элээн ажылдарны кожуунда кылып чорудуп турар. Чижээлээрге, «Суурнуң социал хөгжүлдези» деп тускай сорулгалыг федералдыг программа езугаар 2008 чылда 22 бажыңнарны тудар тургаш, херек кырында планны ажыр күүседип, 26 бажыңнарны ажыглалга киирдивис, ында ам улус шагда-ла чурттай берген.

«Өөредилге», «Кадык камгалалы», «Агроүлетпүр комплекизин сайзырадыры» национал төлевилелдерни эки боттандырып турар кожууннарның санынче база кирип турар бис. «Өөредилге», «Кадык камгалалы» национал төлевилелдерниң ачызында Эрзин, Нарын, Мөрен школалары автобустарлыг болган, а кожууннуң төп эмнелгези дериг-хереселдерни, эм-таңны ап, эмчи кадрлар-биле четчелеттинип турар.

Кожуун чагыргазының даргазынга ажылдай бергеш-ле кожуунуң экономиказының үндезини — көдээ ажыл-агыйны, садыг-саарылганы болгаш биче сайгарлыкчы чорукту, биче бүдүрүлгелерни, туризмни кожуунга сайзырадыр сорулганы салдым. Ол сорулгаларның боттанып эгелээни-биле бодувустуң орулгалар киирип алыр планывысты ай санында ажыр күүседип, а чыл планын декабрь 15-те-ле күүседипкен бис. Ооң үндезини — бирээде, кожуунда бүгү республика, харын-даа Сибирьниң регионнары чергелиг кызыгаар чоогунуң садыг-саарылгазының сайзыраанында. Эрзин суурда Садыг төвү эки ажылдап турар, аңаа кожавыс Моолдуң сайгарлыкчылары аңгы-аңгы бараанарны эккеп турарындан, оон-моон садып алыкчылар черле үзүлбес. Ол ышкаш чылдың дөрт эргилдезинде садыг ярмаркаларын организастап турар бис. Аңаа бүгү Тываның, Моолдуң, Красноярск крайның, Хакасияның сайгарлыкчылары киржип турары — кожууннуң чурттакчы чонунга база ажыктыг, олар аңаа акша ажылдап ап, амыдыралының деңнелин бедидип турарлар. Ийиде, биче бүдүрүлгелерниң, садыгларның база чемненилге черлериниң бут кырында туруп, элээн сайзырай бергенинде. Биче бүдүрүлгелерни алыр болза, суму бүрүзүнде ыяш дилдирер пилорамалар ажылдап турар, оларның бүдүрген продукциязы — брус ыяштарны, аңгы-аңгы хемчээлдиг манзаларны болгаш өске-даа түүлдерни чон күзелдии-биле садып ап, тудуг кылырынга ажыглап турар. Оон аңгыда, Аяс Оюннуң «Минутка» дээр чурук тырттырар чери, Ай-кыс Мандалдың «Онзагай» деп кафези, Иван Биче-оолдуң дугуй септеп хырбалаар (шиномонтаж) бүдүрүлгези, Чечена Ховалыгның тыва национал тоннар, хеп даараар «Милена» биче бүдүрүлгези база хуу пекарнялар (Бай-Дагда, Мөренде), 22 садыглар чонга ачы-дузазын чедирип турар. Ол ышкаш хереглекчилер ниитилелиниң суму бүрүзүнде садыглары, столовая-зы, пекарнязы буурап дүшпээн, харын-даа орулгалыг ажылдап турар. Ынчангаш биче бүдүрүлгелер, садыглар, чемненилге черлери боттарының эки ажылы-биле кожуун бюджединиң орулгалыг кезээн долдурарынга улуг үлүг-хуузун киирип турар.

— Эрзин – мал ажыл-агыйлыг кожуун, республикада хөй малды өстүрүп турар ат-сураглыг малчыннарның, араттарның чуртту дээрзин кижи бүрүзү эки билир болгай. Ынчангаш социал-экономиктиг көргүзүглериңерниң бедик болурунга көдээ ажыл-агыйда чедиишкиннериңер кол роль-ду ойнаан дээрзин билип ор мен. Ажыл-агыйның бо адырында бөгүнгү байдалды сонуургадып көрүңерем, малыңар бажы база өзүп турар деп дыңнадым.

— Ийе, көдээ ажыл-агыйда, ооң иштинде мал ажылын улам ынай хөгжүдериниң талазы-биле чедиишкиннеривис бар. Ол чедиишкиннерге хуу араттарның, «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, «Маңдала» күрүненiң каттышкан бүдүрүлгезиниң киирген үлүг-хуузу кончуг улуг дээрзин демдеглеп каайн. Эът, сүт, дүк планнары күүсеттингенинден аңгыда, малдың баш санының өзүлдезиниң талазы-биле бирги чартык чылда база бирги черни алдывыс. Декабрь 1-ниң байдалы-биле кожуунда шээр мал – 90 ажыг муң (мал оолдапкан турда 107 муң турган), мыйыстыг бода мал – 11300, ооң иштинде төрүүр инек – 3508; чылгы мал – 3106; тевелер – 58, хаваннар – 276.

Кожуунда «Россельхозбанкының» салбыры ажыттынган соонда чон оон чээлини алгаш мал-маганны садып ап, өстүрүп эгелээнин деткип турар бис. Чүге дээрге ол амыдыралды экижидип, бай-шыырак чурттаарынче орук-тур. Каш чылдар эрткенде, олар кожуунда муң баш малдыг 12 хуу араттар – Сергей Ынаалайның, Алдын-оол Сояннының, Калаа Кулдуннуң, Байыр Мандалдың, Кара-оол Баажайның, Алексей Минчээниң, Василий Баанайның, Орлан Кынырааның, Михаил Дамбаның болгаш өскелерниң-даа санынга немежип кирер дээрзинге бүзүрээр апаар. Ынчаарга, 2009 чылда, мал оолдапкан соонда, бистиң кожуунга муң баш малдыг араттарның саны 20 чоокшулай бээрин демдеглеп каайн.

— Кожуунуңарда мал бажы хөй болганда, алгы-кешти эттээр, дүктү болбаазырадыр талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турар силер?

— Дүк бистиң кожуунда колдуунда артпайн турар. Нарында Сергей Бархөө бодунуң өг-бүлези-биле хой дүгүнден кидисти кылып турар. Оларның бүдүрген продукциязының шынары эки: тырый, кылын. Өгнүң кырын шып, иштингедаа чадып ап болур. Ынчангаш оларга бүгү республикадан чагыглар кирип турар. А «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези Черногорскиде фабрика-биле керээ чарып алгаш хой, өшкү дүгүн дужаап турарлар. Ол ышкаш келир чылын керээ езугаар Моолдан алгы-кеш эттээр дериг-хереселдерни эккелгеш, кожуунга цех ажыдарын планнап турар бис.

— Куда-дой болгаш өске-даа байырлалдар эрттирер дээн улусту дыңнаарга: «Эрзинниң хойлары эки» деп чугаалажып турар боор. Хойларыңарның боткур, шыырак бооп турарының чылдагааны чүдел?

— Бисте сараджин, алай (Киргизиядан эккелген), баят, тыва уксаалыг хойлар бар. Ынчангаш хойларывыстың уксаазы эки бооп турарындан чоннуң мактап турары ол боор.

— Шээр малдың оолдаашкынының үезинде сакман ажылынче ажыл чок кижилерни хаара тудуп турар силер бе?

— Кожууннуң чонну ажылче хаара тудар төвү керээ езугаар хамаатыларны сакман ажылынче хаара тудуп, кылган ажылы дээш акшазын төлеп берип турар. Эрткен чылын 280 кижи мал оолдаашкынының үезинде малчын коданнарга ажылдаан.

— Мурнуку чылдарда кызыгаарга ол-бо таладан мал оорлаар чорук элээн өзүп турган болгай, ам байдал кандыгыл?

— Кожуун девискээринде сөөлгү чылдарда мал оору эвээжеп турар, кызыгаарда байдал база экижээнин демдеглээр апаар.

— Бөгүн малчын коданнарда байдал кандыгыл, шуут бергедеп турарлар бар бе?

— Бергедеп турар коданнар чок, сиген-ширбиили чедер, малының деңгели эки. Чүгле улуг хар чагганы дүвүренчиг бооп-тур. Ынчангаш декабрь 16-да далбыйлаашкынны эгеледивис.

— Моол күрүне-биле кызыгаарлажып турар болганыңарда кожаңар-биле харылзааңар кандыгыл, кожа-хелбээ кады ажылдажылга талазы-биле дугуржулга, керээлер чарып алган силер бе, Байыр Алексеевич?

— Завхан аймактың Баян-Тес, Тес сумулары-биле көдээ ажылагый, садыг-саарылга болгаш культура, спорт талазы-биле бот-бодувуска ажык-дузалыг дугуржулга, керээлерни чарган бис. Ындыг дугуржулга езугаар Моол тала келир чылын муң баш баят уксаалыг хойларны бистиң кожуунга садар болган. Ынчангаш мал садып алгаш, өстүрерин бодап турар кижилерге бо дугуржулга кончуг ажыктыг бооп турар.

— Кожуунга туризмни сайзырадыры кол сорулгаларның бирээзи деп чугааладыңар. Ону боттандырарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар, шынап-ла, силерниң кожуунда херек кырында бар болганда тодаргай кандыг хемчеглерни ап турар силер? Ам безин Төре-Хөл кыдыында өг «хоорайжыгаш» бар дээр-ле болгай.

— Ийе, хуу сайгарлыкчы Альберт Дирчин ында чайгы үеде беш өгнү тип алган, дыштанып келген чонга ачы-дузазын көргүзүп турары шын. Чүгле туризмни сайзыраткаш, хөй орулганы киирип ап, бай-шыырак, делегейде сайзыраңгай апарган күрүнелер кайы хөй, оларның дугайында каш-каш чижектерни киирип болур. Ынчаарга, бистиң кожуунга чүгле садыг-саарылга кылыры-биле хөй кижилер кээп турар эвес, а бойдус-чурумалын магадап, ылаңгыя Төре-Хөлдүң кыдыынга дыштаныры-биле кээп турар аалчылар хөй болганда, аңаа бүдүн чыл иштинде ажылдаар турисчи комплексти бодунуң акша-хөреңгизи-биле тудуп-тургузуп болурунуң дугайында саналды хуу сайгарлыкчы Рубен Ынаалай биске киирерге, деткээш, черни тускайлап берген бис. Төлевилел езугаар аңаа амгы үениң он чараш бажыңнары, он өглер, кафе-ресторан, сауна-баня, волейбол, баскетбол, теннис, бичии уруглар ойнаар шөлдер, хемелер станциязы, кышкы үеде хаактаар, чуңгулаар бааза турар. Турисчи комплекс шынарлыг, кедилиг, чоннуң дыштанырынга таарымчалыг болур ужурлуг.

— Эрзин спортчу, культура, уран чүүл талазы-биле идепкейлиг кожууннарның санында база кирип турар болгай. Бо айтырыгларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, Эрзиннің спортчулары республика, харын-даа Россия, делегей чергелиг маргылдааларга киришкеш, бедик көргүзүглерни чедип ап, кожуунун, төрээн Тывазын алдаржыдып турарлар. Ынчангаш бир чыл болгаш-ла, кожуунга тергиин спортчуларывысты шаңнап-мактап, «Спортчу элитаны» эрттирип турар бис. Бо чылын декабрь 12-де эрттиргеш, сумога Европа чемпиону Чажытмаа Лагба-Суренни, Якутияга болган «Азияның уруглары» деп делегей чергелиг спортчу оюннарның хостуг хүреш маргылдаазынга 2-ги черни алган, Моолдуң Улан-Баторда өөренип турар Чойган Баадырны, кик-бокска Россияның школачылар аразынга чемпиону Артыш Соянны шаңнап-мактадывыс. Ол ышкаш «Кожууннуң Чаан мөгези» хүндүлүг атты Сүүр-оол Намчаага, Откун Магывалга, «Кожууннуң Начын мөгези» хүндүлүг атты Сергек Седиге, Сергей Чарбууга база Александр Сандакка тывыскан.

Кожууннуң культура ажылдакчылары база республика чергелиг уран чүүл көрүлделеринге киришкеш, шаңналдыг черлерни ап турарлар. Бистиң кожууннуң Нарын суурга республика чергелиг «Алдын элезинниң үннери» деп моол ырларның мөөрейин эрттирери чаңчыл болган. Бо чылын эрткен мөөрейге бистиң кожуундан Долума Чымбалак, Чинчи Аракчаа олар лауреаттар болган.

— Кыш бодунуң бүрүн эргелеринче кирген, соок дыңзып эгелээн болганда, социал адырның албан черлеринде байдал кандыгыл, эң-не кол чүүл – одаар хөмүр-дажы чедер кылдыр дүжүртүнген бе?

— Бюджет албан черлериниң хөмүр-даш-биле хандырылгазы эки, Муниципалдыг керээ езугаар 4500 тоннаны колдуу сөөртүп доозуп тур бис. Сөөлгү арткан 400 тоннаның 150-ин сөөртүп эгелээр кылдыр эрткен хонуктарда дугуржуп алдым, арткан 250 тоннаны база улаштыр сөөртүр. Дүжүрген хөмүр-даш кышты ажа бээр деп санап турар бис.

— Хуу чонну, инвалидтерни хөмүр-даш-биле хандырар талазы-биле ажыл кайы хире чоруп турарыл, амгы үеде чоннуң одаар хөмүр-дажы бар бе?

— Кожууннуң одаар чүүл складының ажылдакчылары Алексей Дада, Каев Калга-Хөө болгаш хуу сайгарлыкчылар чонну хөмүр-даш-биле хандырар дээш ажылдап турарлар, хөмүр-даш бар, бир тоннада өртээ – 1848 рубль. Инвалидтерге хөмүр-дашты «Чуртум» хуу бүдүрүлге (удуртукчузу Александр Севек) сөөртүп турар.

— Чаа үнүп олурар 2009 чылда кожуун чагыргазы кандыг сорулгаларны салып турарыл, Байыр Алексеевич?

— Эртип бар чыдар 2008 чылда кожуун социал-экономиктиг хөгжүлдеге, ажыл-амыдыралга чамдык чедиишкиннерни чедип ап, бурунгаар базымнарны кылган. Ынчалза-даа чедир кылдынмаан, боттанмаан ажылдар хөй, оларны 2009 чылда чедир кылыр, чедиишкиннерни быжыглап, улам сайзырадыр сорулгаларны салып турар бис. Кол чүүл – кожууннуң 2009 чылдың база 2010, 2011 чылдарда планнаттынган бюджедин бадылаан. Инвестиция программазын езугаар 2009 чылда Булуң-Бажында, Бай-Дагда участок эмнелгелериниң тудуун дооскаш, ажыглалга киирерин, Эрзин суурга Спорт төвүн тудуп эгелээрин, Мөренге школа тудуунуң төлевилел-смета документилерин белеткээрин, а 2010 чылда Качыкка участок эмнелгезиниң тудуун эгелээрин планнап турар мындыг бис.

— Чаа үнүп олурар 2009 чылдың бүдүүзүнде республиканың улуг солунунга интервью берип турар улус-тур силер, Тываның чонунга күзээшкиннериңер кандыгыл, Байыр Алексеевич?

— 2009 чыл республиканың чонунга амыр-тайбыңны, чедимчелиг, бай-шыырак амыдыралды, хөгжүлде-депшилгени, өөрүшкүнү, аас-кежикти эккеп, Чаа чылда чонувустуң хей-аъды, сүлдези улам бедиир-ле болзунам деп йөрээл, күзээшкиннерни кылыр-дыр мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим.

Адыгжы САЯ чугаалашкан.

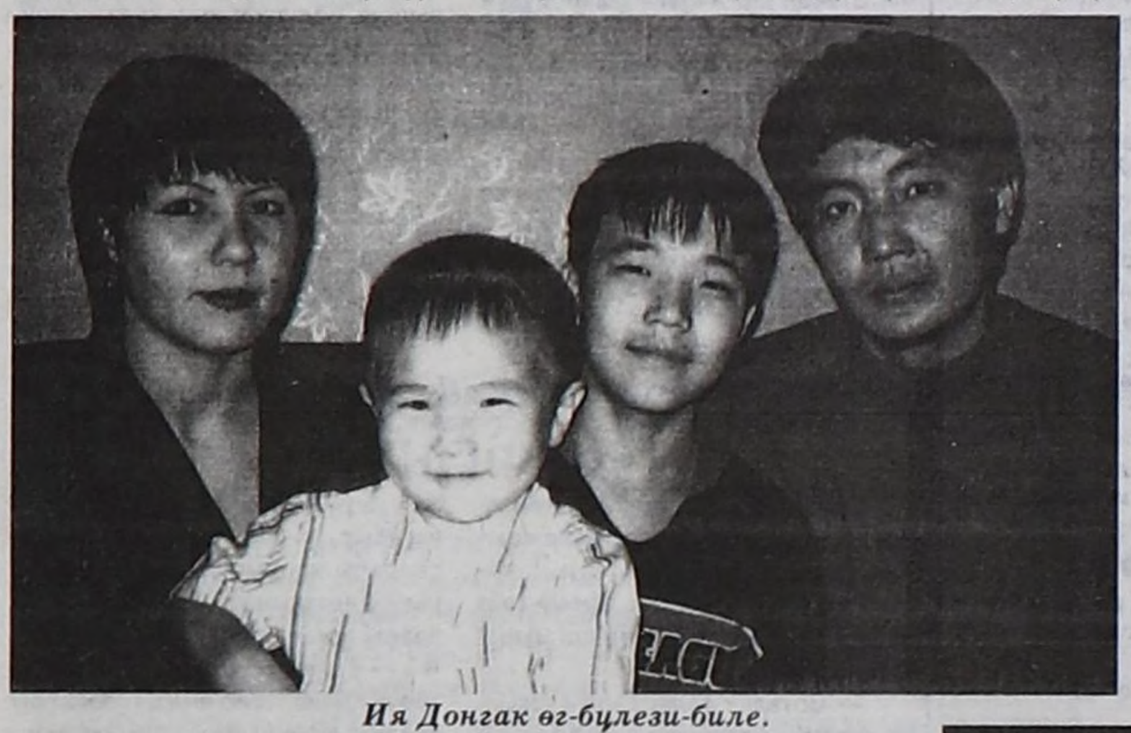
Мээң бөгүнгү бо чүүлүмнүң маадырлары ийис эжишкилерни: Ая Саяновна Доспан биле Ия Саяновна Донгакты республиканың спортка ынак аарыкчылары дөгерези эки билир. Ийе, ол дээрге чадаг чарышка, ылаңгыя ооң эң узун хемчээли – марафонга республиканың каш дакпыр чемпионнары-дыр. Бо хүннерде оларның кайызы-даа Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда бо чылын чаа ажыттынган үш каът ортумак школада башкылап ажылдап турар...

Чаа чылдың бүдүүзүнде

МАРАФОНЧУ ЧЕМПИОН ИЙИС ЭЖИШКИЛЕР

Ая Саяновна (улуу) күш-культура, а Ия Саяновна орус дыл болгаш литература башкызы. Оларның кайызы-даа Тываның күрүне университединиң доозукчулары. Чүгле факультеттери аңгы болганындан, мергежилдери база ындыг болган. Ая Саяновна амгы бо школага ажылдап эгелээр мургылдааларга доктаамал киржип чораан. Ынчан-на ажы-төлүнге: ийис кыстарынга болгаш оглу Омакка, ол амгы үеде истекчи, чайгаар-ла үлегер болу берген. Үш уруг-дарыының адазы аныяк назынында-ла чок апарган.

Шынап-ла, угбашкылар спортка бердинген кижилер кылдыр өзүп келгеннер. Школага өөренип тургаш-ла, ында-мында маргылдааларга киржип турган. Ая 9 класска өөренип тургаш, хаакка маңнаарынга школачылар аразында республика чемпиону апарган.

Ия Донгак өг-бүлези-биле.

нунда каш чыл иштинде Кызылдың №1 ортумак школазынга күш-культура башкылап ажылдаан. Бо хүннерде ийис башкы эжи Ия Саяновна-биле чаңгыс коллективте – өскен төрээн чери Каа-Хем суурнуң ортумак школазында ажылдап чоруур.

«Кичээлдер шактарында башкылар школазында ажылдап турлар боор» дээн сагыш-биле ийис эжишкилерни адап-сурап, ол школага чеде бээримге, кайызы-даа, шынап-ла, ийиги улдуңнуң түңнелдерин үндүрген, тус-тузунда чай чок турлар. Долгандыр көргүледим: Чаа чыл бүдүүзү болгаш ындыг боор, школаны чараштыр каастап, байырлал шинчи киирип каан. Аай-дедир шуушкан улугбиче кижилер мырыңай эңдерик – Елка кырында келген кижи болдум. Ыры-шоор, танцы-сам...

— Силерниң школачы чылдарыңарның елкалары эрги школага эртип турган ыйнаан – деп, Ая Саяновна-биле чугааны шала ындындан эгелеп алдым.

— Ийе, аңаа эртип турган. Ону өске-даа эштеривис-биле 1994 чылда дооскан бис. Ынчан база дөмей, солун турган-дыр ийин. Чүгле школачы кижи Чаа чыл байырлалын улуг кижиден аңгы, бир онза чүүл кылдыр хүлээп алыр болгай.

— Чадаг чарышка сундулуг бүдүжүнер база-ла Көк-Тей школазынга илереп келген бе?

— Эге класстарга-ла күш-культура кичээлдеринге ынак турган бис. Эжим-биле янзы-бүрү маргылдааларга доктаамал киржир турдувус. Чижээ, 2-ги класска өөренип тургаш, 30 азы 60 метр хемчээлдерге бүгү классты чарыштырыптарга, оолдарны безин мурнап кааптар турган бис.

Ийис угбашкыларның спортка сундулуг, аңаа ынак чоруунуң дөзү кайдал деп айтыра бээримге, хамык «буруу» иези Нина Ивановна Намчалда болду. Ол чурттап чорааш, спортка ынак турган. Улуг-биче маргылдааларга доктаамал киржип чораан. Ынчан-на ажы-төлүнге: ийис кыстарынга болгаш оглу Омакка, ол амгы үеде истекчи, чайгаар-ла үлегер болу берген. Үш уруг-дарыының адазы аныяк назынында-ла чок апарган.

Шынап-ла, угбашкылар спортка бердинген кижилер кылдыр өзүп келгеннер. Школага өөренип тургаш-ла, ында-мында маргылдааларга киржип турган. Ая 9 класска өөренип тургаш, хаакка маңнаарынга школачылар аразында республика чемпиону апарган.

Олар чадаг чарышка онза сундулуг уруглар болган. Школага өөренип турда, күш-культура башкызы Василий Дагбаевич Монгуш ийистерни маргылдааларга доктаамал киириштирип турган. Школага 5 класска өөренип тургаш, чадаг чарышка республика маргылдааларынга киржип эгелээн. Ынчанна аразында баштайгы тиилелгени 1500 метрге чедип алганнар. Ийи бичии, ам артында ийис уруг доктааттынган хемчээлди чиик маңнап эрткеш, финишче бир дугаарында шуут деңге кирип келирге, маргылдааның судьялары оларны чаптап шаг болганнар. Ынчан чүгле чаңгыс кижиге бир дугаар черниң шаңналы – хол шагы көрдүнген турган. Шынап-ла, тиилекчилер ийи болур деп кым билгенил? Хемчээлге чемпионнар саны ийи, ам артында ийистер болганда, ам канчаар, эртенинде ийи дугаар шакты саткаш, ТР-ниң спорт комитединге аңгы немей тыпсыр ужурга судьялар таварышкан.

Бо таварылгага дөмей солун чүүл ооң соонда, ийистер улуг кижилер болу бергенде, 2000 чылда база катаптаттынган. Ынчан ол үеге чедир Наадым байырлалында херээжен спортчулар аразынга марафон чарыштарын республикага эрттирбейн турган. Ая биле Ия эжишкилер ынчан эң узун хемчээлди эр спортчулар-биле кады маңнап эрткеш, «Хүреш» стадионга деңге кирип келирге, көрүкчүлер дыка магадап, өөрүп байыр чедирген. Ол маргылдаага херээжен эжишки марафончулар зачеттан дашкаар маңнаан болзадаа, эң берге хемчээлди төлептиг эртип келген ийистерге биче хевистерни шаңнал кылдыр тустузунда тывыскан. Оон эгелээш-ле, Ая биле Ия угбашкыларның чадаг чарыш спортунга чемпион сураа республикага чоорту тарап эгелээн. Ам артында херээжен улус ортузунга марафон хемчээлинге чарышты Наадымның спортчу хемчеглериниң доктаамал санынче киирген. Дараазында чылдан эгелээш, марафон хемчээлинге оларның кымга-даа аштырбас удаа-дараа чайынналчак тиилелгелери эгелээн.

— Бир чылын бирээңер, а дараазында чылын өске эжиңер чемпионнаар чаңчылдыг улус-тур силер. Чамдыкта «оларга чедер улус чок боорга, аразында дугуржуп алгаш, ынчаар маңнажып турар эжишкилер боор бе» деп-даа бодай бээр-дир мен. Шынын чугаалап көрүңерем, араңарда арыг спортчу адааннажылга бар бе? – деп айтырган мен.

Ая Доспан өг-бүлези-биле.

Ая Саяновна бо айтырыгга ийи кижиниң мурнундан «Маргылдаа үезинде аравыста шынчы адааннажылга бар. Ынчан кандыг-даа дугуржулга чок турар. Чогум амыдыралывыста ындыг эвес, аажок эптиг-найыралдыг, кезээде кады бис» деп чажыт чок харыылады.

Шынап-ла, олар кандыг-бир барымдаалыг чылдагаан чок болза, республика чергелиг маргылдааларга ыяап-ла киржир чаңчылдыг. Чазын чер карарып, агаар чылый бээри билек, узун «хемчээлче» үнүптерлер. Шак ынчалдыр ай-айыбиле агаар-бойдустуң, ажылагыйның байдалындан хамаарылга чокка, ыяк белеткел эгелээр. Херээжен кижилерге бодааргa, эр улуска безин узун хемчээл маңнаары ындыг амыр эвес. Аңаа шыдамык, а кол-ла чүве ынак спортунга бердинген шынар, тускай белеткел херек. Эки чүүл – Ая биле Ияның өг-бүлелериниң эр эзлери: Амир Шулууевич биле Алексей Алдын-оолович боттары чеже-даа марафончулар эвес болза, эштериниң спортчу шилилгелерин амыдыралда деткип чоруурлар.

Оларның өг-бүлелери ийи-ийи оолдарлыг. Чогум ийистер чок. Чижээ, Ая Саяновнаның улуг оглу, Кызылдың №1 ортумак школазының 8-ки классчызы Аян база иези ышкаш, маңнаарынга ынак. Маргылдааларга киржип эгелээн. Тренировкаже база авазы-биле үргүлчү кады үнер шыдамык эр болган. Ияның улуг оглу Ай-Хаан республика лицейинде үстүкү класста өөренип турар. Өгбүлелерниң кайызының-даа ийи дугаар бичии оолдары школа назы четпээн.

— Бис чадаг чарыш спортун черле кагбайн турган бис. Школага-даа, университетке-даа өөренип тургаш, маңнажып турдувус. Оолдарывысты божуп алгаш, чоорту-ла катап маңнап, белеткенип эгелээр турдувус – деп, Ая Саяновна чугаалады.

Ийис эжишкилер республикадан дашкаар маргылдааларга киржип чораан бе дээрзин айтырдым. Ийе, киржип турган улус болду. Ам артында багай эвес. Чижээ, Ая 1999 чылда, студент үезинде Сибирь федералдыг округтуң Омск хоорайга эрткен универсиадазынга киржип тургаш, 1500 биле 2000 метр хемчээлдерге херээжен улус аразында чадаг чарышка киришкеш, кайызынга-даа дыка бүзүрелдиг чемпионнаан. Универсиаданың организакчылары оюннарны хаап тургаш, Ая Доспан СФО-нуң ниити рекордтарын бо ийи хемчээлге тургусканын бүгүдеге чарлаан. Эжишкилер чылда ол-бо черлерге эрткен маргылдааларга тустузунда 15-17 чедир чемпионнуң медальдарын чаалап ап турганнар. Оларның кайызы-даа «Ока», а Ия аңаа немей бир «Жигули» автомашинаны Наадым байырлалында эрттирип турган марафон чарыштарынга шаңнал кылдыр чаалап алганын аарыкчылары билир, ийис чараш спортчу эжишкилерге олар чоргаарланыр.

— Маргылдааларга ам-даа киржир сорулгалыг бис – деп, олар чугаалаар болдулар. Чүгле республикада спортчу адааннажылга чыл келген тудум күштелип орар. Шыырак маңнаар аныяктар республикада көстүп келген. Чадаг чарышчылар колдуу бот-боттарын билчир. Ынчалза-даа бо ийис эжишкилер боттарының өөренікчилерин амдан эгелээш белеткээр сорулгалыглар. Оларның кайызының-даа кол мергежили башкы болгаш, өөреникчилер аразындан салым-чаяанныг уругларны кичээлдерден, маргылдаалардан эскерип шилип эгелээн. Чижээ, Ия Саяновна ажылдап турар школазының 9-ку классчылары Чаяана Содунам биле Сайсуу Монгушту бодунга алган. Бо уруглар октябрь айда Кызылга эрткен күскү чартык марафонга (21 км-ге) киришкеш, багай эвес түңнелдерни көргүскен. Кол-ла чүүл – маргылдаа оларның белеткелиниң үре-түңнелдиин, шын угланыышкынныын бадыткаан. Ынчап кээрге, ажыл уламчылаар. Республиканың хоочун спортчулары – марафончулар Ия Саяновна Донгактың маңнаар өөреникчилерни белеткеп турарын деткип чугаалажып турарын ынчан дыңнаан мен. А Ая Саяновна күш-культура башкызы ажылының аайы-биле оолдар, уруглар-биле хүн бүрү ажылдап турар. Ооң кижизиткен ургларының аттары база удавас республикага дыңналып үнүп келиринге быжыг бүзүрел бар.

Ийис эжишкилер оларның бо бүгү спортчу чедиишкиннеринге школага өөредип чораан башкыларының, ооң соонда тренери Алексей Кашпык-оолович Оюннуң киирген үлүг-хуузу улуг деп санап, оларга мөгейип чоруурлар. ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору турган Вячеслав Маадыевич Кара-Тоннугну эң-не чылыг сөстер-биле чугааладылар. Бо удуртукчу херээжен марафончуларны деткиир, чамдыкта хемчээлге маңнап чорда, кижи-биле кожа халып, хей-аъдын көдүрүп чоруур кижи деп сагындылар.

Эжишкилер чоокшулап орар Чаа чыл байырлалы-биле «Шын» солуннуң номчукчуларынга болгаш спортка ынак бүгү улуска аас-кежикти, кадыкшылды күзеп, оларның байырын ыяап-ла чедирерин диледилер. Мен ону бо чүүлге күүседип олур мен. Чаа чыл-биле!

Виктор САНДАР.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, январь 4

1 КАНАЛ

05.40 Комедия «Орел и решка».
06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Орел и решка». Продолжение.
07.10 Приключенческий фильм «Стюарт Литтл».
08.30 Приключенческий фильм «Чунгачгук — Большой Змей».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 «Малахов +».
11.00 Модный приговор.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Агент национальной безопасности», т/с.
13.10 «Детективы».
13.50 Комедия «Один дома-4».
15.20 «Огонь любви».
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.20 «Пусть говорят» с Андреем Малаховым.
19.10 «След».
20.00 «Жаркий лед», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.15 «Широка река», т/с.
22.10 «Остаться в живых».
23.00 Приключенческий фильм «Превосходство Борна».
01.00 Комедия «Как выйти замуж за миллионера».
02.30 Триллер «После дождя».
04.00 - 05.20 Сериал «Акула».

РОССИЯ

06.05 Телефильм «Большая перемена».
08.15 Комедия «Волшебная сила».
09.25 «Винни-Пух», «Винни-Пух и день забот», м/ф.
09.55 «Ходячий замок», м/ф.
12.00 «Городок». Дайджест
12.30 Телесериал «И падает снег...».
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Телесериал «И падает снег...». Продолжение.
16.00 Новогоднее «Кривое зеркало».
18.00 «Женщина без прошлого», т/с.
19.00 «Кармелита. Цыганская страсть». Телесериал.
20.00 ВЕСТИ.
20.15 Ирина Алферова и Ксения Алферова в телесериале «Капкан»
22.05 Комедия «Новогодняя засада».
23.55 Приключенческий фильм «Чингиз-хан. На край земли и моря».
02.10 - 03.54 Стивен Спилберг представляет: триллер «Полтергейст».

НТВ

05.10 «Приключения Гулливера», м/с.
05.30 «Государственная граница»
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Лотерея «Русское лото».
08.45 «Белый медвежонок-2: таинственный остров», м/ф.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Фильм «Супермен».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Фильм «Зло под солнцем».
15.30 «Особенности национального дайвинга». Фильм Бориса Кольцова.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Возвращение Мухтара», м/с.
17.15 Сериал «Молодой Волкодав».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.25 Фильм «Телохранитель».
21.50 Остросюжетный фильм «Нас не догонишь».
23.35 Комедия «Полицейская Академия-2: их первое задание».
01.10 Сериал «Чай, кофе, потанцуем...».
02.10 Фильм «Наполеон и Жозефина: история любви».
03.45 Сериал «Холм одного дерева».
04.25 - 05.10 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Остановившие время».
07.45 «Чучело-мяучело», м/ф.
08.00 «Смешарики», м/ф.
08.30 «Капитан Фламинго», м/ф.
09.00 «Том и Джерри», м/ф.
10.00 «Скуби Ду и призрак ведьмы», полнометражный м/ф.
11.15 «Земля до начала времен-5. Таинственный остров», полнометражный м/ф.
12.30 «Том и Джерри», м/ф.
13.00 «Черный плащ», м/ф.
14.00 «Король Лев. Тимон и Пумба», м/ф.
15.00 «Аладдин», м/ф.
16.00 «6 кадров».
17.00 СТС в гостях у Михаила Задорнова.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Папины дочки», т/с.
21.00 «Очень страшное кино-4»
22.30 «6 кадров».
23.30 «Смешнее, чем кролики».
00.00 «Слава богу, ты пришел!»
01.20 «Герой».
03.10 «Три могилы».
05.20 - 05.30 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Не такая».
07.00 «Детки подросли», м/с.
07.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
07.55 «Покемоны», м/с.
08.20 «Саша + Маша», т/с.
08.55 «Наши песни».
09.00 «Дом-2. Город любви».
10.00 «Мужчина и способы его дрессировки».
11.00 «Счастливы вместе», т/с.
12.00 «Универ».
12.30 «Универ».
13.00 «Остаться в живых», сериал.
14.40 «Дом-2. Live».
16.00 «Остаться в живых», сериал.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Комеди Клаб».
23.00 «Наша Russia».
23.30 «Любовь на районе».
00.00 «Made in Woman».
00.55 «Дом-2. После заката».
01.25 «Спасатели в Индии», комедия.
03.05 «Дом-2. Новая любовь!»
03.55 - 06.00 «Толстая девчонка», т/с.

ДОМАШНИЙ

06.30 «Смешарики», м/ф.
07.00 Домашние сказки.
07.30 Мультфильмы.
07.45 «Дети моей сестры», комедия.
09.10 «Дети моей сестры-2.Поездка на лыжный курорт», комедия.
10.40 «Племянницы в Египте», комедия.
12.05 «Кто в доме хозяин?»
18.30 «Династия». Никулины.
19.30 «Спасаем папу», комедия.
21.10 «Мой папа - герой», комедия.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Кто в доме хозяин?»
05.25 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

08.00 Цирк «Солстром».
09.00 «Чучело-мяучело», м/ф.
09.15 Клуб знаменитых хулиганов.
09.55 «Тайна Третьей планеты»,м/ф.
10.45 «Есения».
13.20 «В нашу гавань заходили корабли...»
14.25 «Личные вещи Леонида Ярмольника».
15.20 К доске.
16.10 «Навороты Джеймса Бонда».
17.00 Джеймс Бонд агент 007: «Бриллианты навсегда».
19.30 Сейчас.
19.45 «Пятый элемент». В ролях: Брюс Уиллис, Мила Йовович.
22.15 «28 дней». В ролях: Сандра Баллок, Вигго Мортенсен.
00.20 «Музыкальный ринг», «Секрет» и Максим Леонидов.
01.40 «Пятое колесо».
02.55 Телекурьер.
03.40 «Алексей Герман. Величие замысла».
03.55 Живая история: «Алексей Герман. Правда 24 кадра в секунду».
05.00 «Вестсайдская история». В ролях: Натали Вуд, Ричард Беймер.

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс» на русском языке.
10.10 «Гусарская баллада». Режиссер Э. Рязанов.
11.40 «Служу музам, и только им!...». Юрий Яковлев.
12.25 «Мир детства в открытке Серебряного века».
12.45 «Золотой ключик». Режиссер А. Птушко.
14.00 «Петя и волк», м/ф.
14.35 «Знаменитые национальные парки мира».
15.35 А. Цагарели. «Ханума». Спектакль.
18.00 «Роман Карцев. Родился я в Одессе...».
18.40 «Убийство на семейном вечере». Режиссер Э. Бейли. 3-я серия.
20.15 «Петр Тодоровский в кругу друзей».
21.10 Гала-концерт оперных звезд в Баден-Бадене.
22.35 «Брак короля Густава III». Режиссер М. Ольсон.
01.30 «История одного преступления», м/ф.
01.55 - 02.55 «Знаменитые национальные парки мира».

StarCom computers Компьютер болгаш оргтехниканың ассортиментизи дөлгем
Кызыл, Ленин 53. т. 2-03-03

АНЕКДОТТАР

Кадайы ашаанга: — Чурукта бо кижини көрүп тур сен бе?

— Ийе.

— Кежээкиниң алды шакта садиктен ону ап алыр сен.

* * *

Эр улус чугаазындан:

— Эр улус бажыңда кол кижи дээрзин кадай билген турар ужурлуг.

— Ону канчаар билиндирип кижизидер сен? Акша бээр азы хол дээп, эттээр бе?

— Чүге хол дээр боор. Анаала хеп чугбайн, чем кылбайн, аштапарыглаттынмайн баар сен ол-ладыр. Неделя эрте бээрге, байдал билдине бээр.

* * *

Паркка Петя Валяны куспактап, бодунче чыыра тыртып, ошкап каар күзелдиг. Уруг удурланып:

— Чок, чок, чүгле куда соонда — дээн.

— Ындыг-дыр манаар мен ажырбас. А кажан ашакка баар сен.

* * *

Чаа чыл:

— Авамче телефоннааш, кайда мен дээрзин чугаалап каайн.

— Алло, алло, авай, мен кайда мен?

Кадыкшылдың рецептизи

АРЫ ЧИГИРИН УТПА

Чүстериңер аарып турар болза, 10 гр. мумиену хөй эвес сугга (3-4 улуг шопулак ишти) хоюдупкаш, аңаа 100 гр. ары чигирин холуптуңар. Ол холуксаа-биле дүн мурнунда чиңнээр. Ону шак ынчаар 5-6 удаа ажыглаан соонда, аарышкы оожургаар ужурлуг.

АДЫРЫП АППААР

Сөөлгү үеде шагзырап турүптар, эртен арай деп турар апарган дижик силер. Мындыг байдалда, энергетиктиг ванна алырын шенеп көрүңер. Ол силерден эки эвес, сагыжы кара, адааргак кижилерниң тургузуп каан энергетиктиг программазын адырар аргалыг.

Стакан ишти сугга далай дузун эргискеш, ындыг ваннага чыдарын сүмелеп турар. Далай дузу мындыг байдалда багай энергетиканы бодунга сиңирип алыр.

БИСТИҢ САВАҢЫВЫС

Кандыг-даа саваң бистерни бактериядан дыка-ла камгалап шыдавас. Чүге? Чуп-даа алырыңга, микроорганизмнер дөмей-ле тыптып келир. Олар агаардан өкпе эвес, а кеш дамчыштыр организмче кирер. Бактерияга удур саваң бир эвес силерниң уруунар азы оглуңар кандыг-ла-бир чүүлден балыгланы берген болза, бактерияга удур саваң-биле ол черни чуггаш, йод чаггаш, бактерияга удур лейкопластырь-биле шарып каар. Практикадан алгаш көөрге, ындыг саваң аңаа саваңны улуг-ла ажып шыдавас. Чүге дизе аңаа саваң кандыызынга-даа алыспас дээрзин сагындырып каалы.

ШИВИЛИГ ШАЙ

Цистит — күзенчиг-ле эвес аарыг. Ону ол аарыг-биле аарып чоруур кижилер кончуг эки билир. Аарыгны кандыг арга-биле намдадып ап болурул: киш-кулаа бүрүлеринден хайындырган шайны хүн дургузунда ижер, аяк ишти шайга 2-3 дамды шиви үзүн дамдыладыптар (аптекаларда садып турар). Ол холуксаа дыка дээштиг, күштүг болур. Аарыг оожургап, намдап эгелээр. Чүге дизе ол үстүң микробка удур чүүлдери киш-кулааның эм шынарын күштелдирип келир-дир.

Аравыста чугаа болзун

ТЕЛЕФОНУВУС

Соталыг телефоннуң кижиниң кадыынга салдары кандыгыл дээрзи бистерни сонуургадып турары чугаажок. Ынчангаш дараазында чүүлдерни сагыыры артык эвес.

— Соталыг телефоннуң ажыглал үезин кызырар: бир звонок 2-5 минутадан эртпес ужурлуг, хүнде 10-15 минута иштинде чугаалажыры күзенчиг эвес.

— Телефонну багай хүлээп алыр черлерге, хааглыг черлерге (лифт, транспорт ишти, чер адааның черлеринге) ону ажыглавас болза эки, ындыг черлерге телефон антенна-дамчыдыкчыны тып алырын кызыдар, шак ындыг байдалда ооң херелдениишкини каш катап улгадыр, ынчалзажок кижиге ооң салдары кандыгыл дээрзи ам-даа шинчилеттинмээн дээрзин айтып каары артык эвес.

— Телефон четкизиниң операторун дилеп турар өйде, телефонну кулакка чоокшулатпас болза эки.

— Удуурда телефонну өжүрбейн, чанынга салып алыры эки эвес чаңчыл дээрзин сагындырып каалы. Оон адырлып алыры күзенчиг. Ынчап кээрге, силерниң сыртыынар адаанга херелденип турар телефон чыдар-дыр! Ону будильник кылдыр ажыглап турар болзуңарза, ырадыр салып калыңар, ажырбас, дыңналы бээр.

Психологтуң сүмези

БОДУ БОДАНЫП КӨРЗҮН

Мээң эжимниң чоруп турар кижизи олче хол көдүре бээр дээрзин чоокта чаа билип алдым. «Чуруму багай кижини чоор сен, эрте дээре чарлып ал» деп чадап каан мен. Чааскаан артып каарындан коргар мен дээр болду...

Психолог:

— Силерниң эжиңер бодун үнелеп билбес болган-дыр. Ындыг байдалды ынакшыл деп санаары берге, ол дээрге бир кижиден анаа хамаарылга-ла-дыр. Байдал өскерилгижеге чедир, чүге ындыгыл дээрзин ханы боданыр, сайгарып көөр апаар. Аңаа үе херек. Психологка барып болур. А чамдык улус бүгү назынында ындыг байдал-биле чурттап чоруур дээрзин база билир бис. Бо таварылгада силерниң эжиңерге чүнү сүмелеп болурул? Ол кижиден чоруй баарын (шын базым ол) эжиңге сүмелээр болзуңза, ол дөмей-ле сээң саналың-биле чөпшээрешпес дээрзин билип тур мен. Боду чогуур түңнелден үндүрер апаар-дыр.

Өг-бүле айтырыгларының дугайында сеткүүлден белеткээн.

Чем алданныг болзун

Картофель-биле кылыр чемнер кайы хөй. Ооң эң бөдүүнү мындыг.

Помидорлуг картофель

Херек чүүлдер: *1 кг картофель, 50 гр. чаг, 2 помидор, 1 лавровый лист, дус, перец, ону амданы-биле көөр.*

Картофельди помидорлар-биле кады хаван чаанга хаарыптар. Аңаа дустан аңгыда, перецти, лавровый листи немээр, суг куткаш, аксын эки хаггаш, белен болгужеге чедир отка тургузуптар. Чемге огурец-биле кады бээр.

Картофель «Дофине»

Херек чүүлдер: *1 кг картофель, дус, 1/8 бичии шопулак ишти перец, 1 чуурга, 1 стакан сүт, 200 гр. сыр, чесноктуң бир адыры, 4 улуг шопулак ц.*

Картофельди таарыштыр кезип доораш, перецтээш, дузааш, дүрбүп каан сырны салгаш, холуштур былгааш, олче чуурга, сүт немээш база катап холуштур былгаар. Ханы иштиг сковороданы үс-биле ооң соондан чеснок-биле чаай тырткаш, демги холуксааны олче салгаш, чылыг духовкага салып каар.

Титов кудумчузу,3б
тел. 2-12-26, 2-12-28
компьютерлер фирмазы ИНФОТЕХ
Септээр:
ПРИНТЕРЛЕРНИ,ХООЛГАЛААР АППАРАТТАРНЫ
ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ ФАКСТАРНЫ
КОМПЬЮТЕРЛЕРНИ
СОТАЛЫГ ТЕЛЕФОННАРНЫ
Кандыг-даа картриджтерни долдурар
Садар:
КОМПЬЮТЕР ТЕХНИКАЗЫН
ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ
РАДИОТЕЛЕФОННАРНЫ
ХЕРЕГЛЭЭР МАТЕРИАЛДАРНЫ
КОМПЬЮТЕРЛЕР ӨРТЭЭ 17000 рубльден өдү
ток күжүн өйлээр стабилизаторларны үргүлүү садып турар

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 28-те «Пенсионерлер болгаш инвалидтер болуп турар күш-ажылдың хоочуннарынга, тылдың ажыл-ишчилеринге политиктиг репрессиялардан когарааннарга, агартканнарга ай санының акша төлевирин чорударының хемчээлиниң болгаш Чурумунуң дугайында № 1201 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2008 чылдың октябрь 14 № 595 Кызыл хоорай

Инфляцияның өзүлдезин болгаш бараанарга база ачы-дуза чедирилгелеринге өртектерниң доктаамал өзүп турарын барымдаалап, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 28-те № 1201 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1.1 пунктунуң иштинде пунктуда «568,0» деп саннарны «616,0» деп саннар-биле солуур;

1.2 пунктунуң иштинде пунктуда «591,0» деп саннарны «641,0» деп саннар-биле солуур;

1.3 пунктунуң иштинде пунктуда «645,0» деп саннарны «699,0» деп саннар-биле солуур;

1.4 пунктунуң иштинде пунктуда «582» деп саннарны «631,0» деп саннар-биле солуур;

1.5 пунктунуң иштинде пунктуда «269,0» деп саннарны «292,0» деп саннар-биле солуур;

1.7 пунктунуң иштинде пунктуда «352,0» деп саннарны «382,0» деп саннар-биле солуур;

1.6 пунктунуң иштинде пунктуну дараазында редакция-биле киирер:

«1.6. Ай санының акша төлевирлерин чедиреринге болгаш чорударынга чарыгдалдарны акша төлевирлерин чорудуп турар ол-ла үндезиннерден боттандырар.

Федералдыг почта харылзааларының ачы-дуза төлевирлеринге чарыгдал акшаландырыышкынын Россия Федерациязының хоойлужудулгазында федералдыг почта харылзаазының организацияларының күрүне пенсияларын чедирер болгаш чорудар ачы-дузазының төлевири дээш көрдүнген хемчээлге чорудар;»

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузу 2009 чылдың январь 1-ден күштүг болуп киреринен доктаадыр.

4. Доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 31-де «Көдээ черлерде чурттап турар болгаш чуртталга байдалын экижидип алырының талазы-биле хемчеглерниң киржикчилериниң даңзызын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун бадылаарының, көдээде аныяк өг-бүлелерни болгаш аныяк специалистерни чурттаар чер-биле хандырарының талазы-биле оларның даңзызын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун, көдээ черлерге чуртталга тудуунга (садып алырынга) социал төлевирлер бээриниң дугайында шынзылгаларны тыпсырының Чурумунуң дугайында» № 333 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2008 чылдың октябрь 15 № 619 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 31-де № 333 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

бо доктаал-биле бадылаан көдээ черлерде чурттап турар чуртталга байдалын экижидип алыр талазы-биле хемчеглерниң киржикчилери хамаатыларның даңзызын тургузар болгаш бадылаар Чурумнуң 4 пунктузунуң үшкү абзазында «муниципалдыг тургузуглар» деп сөстерниң соонга «киргенининң хүнүнден ай хуусаада» дээн сөстерни киирер;

көдээде аныяк өг-бүлелерни болгаш аныяк специалистерни чурттаар чер-биле хандырарының талазы-биле даңзыны тургузарының болгаш бадылаарының Чурумунуң 5 пунктузунуң үшкү абзазында «муниципалдыг тургузуглар» деп сөстерниң соонга «киргенининң хүнүнден ай хуусаада» дээн сөстерни киирер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың кадык камгалалының «Санаторий «Серебрянка» күрүнеиң албан черин эде адаарының дугайында

2008 чылдың октябрь 22 № 645 Кызыл хоорай

Республика девискээринге эмнеп, катап тургузарының талазы-биле медицина дузазын чедирерин сайзыраңгайжыдар сорулгабиле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың кадык камгалалының «Санаторий «Серебрянка» күрүне албан черин Тыва Республиканың «Эмнеп, катап тургузар медицинаның республика төвү болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш дайын хөделиишкиннериниң хоочуннарын чедир эмнээр» күрүне албан чери кылдыр эде адаар.

2.Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы кадык камгалалының ол албан чериниң ажыл-чорудулгазын хандырарынга эргежок чугула штат ажылдакчыларын болгаш оларны тударынга херек материалдыг чарыгдалдар-биле адааңда турар албан черлеринге 2008 чылда көрдүнген акша-хөреңгиниң кызыгаарынга хандырар.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы болгаш Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги яамызы бо доктаалдың 1 пунктузунда айыткан ол албан черин эде адааны-биле холбашкан эргежок чугула юридиктиг хемчеглерни боттандырар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуураккa дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киириниң дугайында

2008 чылдың ноябрь 17 № 692 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 15-те «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» № 603 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының Дүрүмүнге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 5 пунктуну дараазында уткалыг иштики пункт-биле немээр:

« 5.7.7. күш-ажылдың хоойлужудулгазында көрдүнген күш-ажыл камгалалының адырында хемчеглер:

Тыва Республиканың девискээринде күш-ажыл камгалалының адырында күрүне политиказын база күш-ажылдың камгалалының болгаш ооң байдалын экижидер федералдыг тускай сорулгалыг программаларны бот-тандырарын хандырар;

күш-ажылдың камгалалын болгаш ооң байдалын экижидер республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажылдап кылыр болгаш бадылаар, оларның күүселдезинге контрольду тургузар;

Тыва Республиканың девискээринге чогуур чурум езугаар ажылдакчыларның күш-ажылының камгалалының талазы-биле организация удуртукчуларының, а ол ышкаш ажыл берикчилери — хууда сайгарлыкчыларның өөредилгезин организастаар, күш-ажыл камгалалының негелделерин оларның билиин хынаар болгаш бүдүрүлгеге когарааң кижиге баштайгы дузаны чедиреринiң талазы-биле өөредилгени чорудар, ажыл черлеринге стажировканы, инструктажтарны бээр;

Тыва Республиканың девискээринге чогуур чурум езугаар күш-ажылдың байдалдарының күрүне экспертизазын чорудар, күш-ажылдың байдалдарының аайы-биле ажылчын олуттарның аттестациязын эрттирерин организастаар, күш-ажылдың камгалалының талазы-биле байдалдың бадыткалын күрүнеиң нормативтиг негелделеринге дүүштүр көөр;

Тыва Республиканың девискээринде ажыл-чорудулгалыг ажыл берикчилеринде күш-ажылдың камгалалының болгаш ында ооң байдалдарының дугайында информацияларны чыыр болгаш ажылдап кылыр;

Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш нормативтиг өске-даа актыларынга дүүштүр күш-ажыл камгалалының күрүне адырының эргелелинде федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелеринге хамаарышпас өске-даа бүрүн эргелерни күүседир.»;

2) 5.7.5 пунктунуң ийиги абзазын ап кааптар;

3) Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмге капсырылганың адында «Даңзы» деп сөстүң соонга «күрүнеиң» дээр сөстү немээр.

2.Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиологтуг мендичаагай чоруунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 17-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2006 чылдың июль 13-те № 1875 УХ-I «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиологтуг менди-чаагай чоруунуң дугайында» («Тувинская правда», 2006 чылдың август 3-те; 2008 чылдың январь 31-де; «Шын», 2007 чылдың июнь 5-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 16-гы чүүлде:

а) 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«1. Ижер болгаш ажыл-агый-амыдыралга суг-биле хандырылга сорулгаларынга, а ол ышкаш эмненир, кадыкшыл болгаш дыштаныр сорулгаларга ажыглаар суг объектилери, ооң иштинде хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң кызыгаарларында турар (моон ыңай суг объектилери дээн) суг объектилери, кижиге хоралыг салдарның биологтуг, химиктиг болгаш физиктиг факторларының дөстери болбас ужурлуг.»;

б) 3-кү кезээнге «Ажыглаар кылдыр чөпшээрелди» деп сөстерни «Ажыглаар» деп сөс-биле солуур;

в) 5-ки кезээн дараазында уткалыг абзацбиле немээр:

«Ижеринге болгаш ажыл-агый-амыдыралга суг-биле хандырылга дөстериниң санитарлыг камгалалының зоналарының кызыгаарларын болгаш чурумун санитарлыг дүрүмнерге оларның дүүшкенииниң дугайында санитар-эпидемиологтуг түңнел барда, Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга органнары доктаадып тургузар.»;

2) 17-ги чүүлде:

а) адында «болгаш чурттакчы чоннуң ижер суг хандырылгазынга» деп сөстерни «, база ол ышкаш ижер болгаш ажыл-агый-амыдыралга суг-биле хандырылгазынга» деп сөстер-биле солуур;

б) 2-ги кезээнде «, чурттакчы чоннуң ижер суг хандырылгазының бажыңнарның хуваалдалыг, автономнуг системаларының база транспорт чепсек-херекселдери-биле ижер суг хандырылгазының системаларының» деп сөстерни «ижеринге болгаш ажыл-агый-амыдыралга суг-биле хандырылга системаларының, а ол ышкаш өске-даа системаларның» деп сөстер-биле солуур».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1031 УХ-II 2008 чылдың декабрь 23

«Тыва Республикада хереглел корзиназының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 17-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2001 чылдың июль 9-та № 1136 «Тыва Республикада хереглел корзиназының дугайында» («Тувинская правда», 2001 чылдың июль 12-де; 2004 чылдың декабрь 31-де; «Шын», 2004 чылдың декабрь 31-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнге дараазында өскерилгелерни киирер:

Продуктуларның аттары	Хемчээлиниң демдээ	Хереглээриниң хемчээли ортумаа-биле (1 кижиге) чылда		
		күш-ажыл кылып шыдаар кижи	пенсионерлер	уруглар
Хлеб продуктулары (хлеб болгаш макароннуг кылыгларны далганче катап санааны-биле, далган, крупа (чарбалаан) аймаа, боб (чочак-тараа) аймаа)	кг	141,6	114,0	91,9
Картофель	кг	109,6	90	104,6
Ногаа болгаш бахча аймаа	кг	96,8	92	107,4
Чаа чимис аймаа	кг	23	22	45,6

Чигирже катап санааны-биле чигир болгаш кондитер кылыглары	кг	22,2	21,2	25,4
Эттен кылган аъш-чем	кг	39,6	34	33,8
Балыктан кылган аъш-чем аймаа	кг	17,4	16	14,4
Сүт болгаш сүттен кылган аъш-чемнер сүтче катап санааны-биле	кг	186,5	172,9	307,5
Чуургалар	борбак	200	180	191
Үнүш үзү, маргарин болгаш өске-даа үстер — шупту	кг	14,9	12	9,8
Өске-даа аъш-чем аймаа (дус, шай, специялар)	кг	4,9	4,2	3,5

«Аъш-чемге хамаарышпас бараанар» деп таблицаның «Бир дугаар ажыглалдың, санитарияның болгаш эм-таңның эт-херексели» деп одуруунда:

«Пенсионерлер» деп графада «10» деп саннарны «15» деп саннар-биле солуур;

«Уруглар» деп графада «10» деп саннарны «12» деп саннар-биле солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткенде күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1035 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Черлерни экижидериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 18-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

1997 чылдың март 18-те № 741 «Черлерни экижидериниң (үнүш-дүжүттүг кылдыр) дугайында» («Тувинская правда», 1997 чылдың июнь 26-да; 2001 чылдың май 24-те; 2004 чылдың декабрь 31-де; 2008 чылдың январь 31-де; Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, № 2, 144 чүүл; «Шын», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2006 чылдың март 23-те; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың февраль 5-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 15-ки чүүлдүң чедиги абзазын күжүн чидирген деп санаар;

2) 18-ки чүүлдүң бешки абзазын күжүн чидирген деп санаар;

3) 19-ку чүүлду күжүн чидирген деп санаар;

4) 25-ки чүүлдүң дөрткү абзазында «суг ажыглаарынга Россия Федерациязының суг хоойлужудулгазынга дүүштүр алдынган лицензияларның (чөпшээрел бижик) болгаш оларга дүүштүр чардынган суг объектилерин ажыглаар керээлер үндезининге» деп сөстерни «суг хоойлужудулгазынга дүүштүр» деп сөстер-биле солуур».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1037 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Тыва Республикада бүдүрүлгениң болгаш хереглелдиң артынчыларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 18-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1101 УХ-I «Бүдүрүлгениң болгаш хереглелдиң артынчыларының дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2006 чылдың июнь 2-де; «Шын», 2006 чылдың апрель 29-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 4-кү чүүлдүң 1-ги кезээнде:

а) үшкү абзацты күжүн чидирген деп санаар;

б) дөрткү абзацты күжүн чидирген деп санаар;

2) 6-гы чүүлду дараазында эдилге-биле бижиир:

«6 чүүл. Айыылдыг артынчыларны чыыр, ажыглаар, хора чок болдурар, сөөртүп дажыглаар, таарыштыр тургузар талазы-биле ажыл-чорудулганы лицензиялаары

Айыылдыг артынчыларны чыыр, ажыглаар, хора чок болдурар, сөөртүп дажыглаар, таарыштыр тургузар талазы-биле ажыл-чорудулганы Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр лицензиялаар ужурлуг.»;

3) 8-ки чүүлдүң 2-ги кезээн күжүн чидирген деп санаар;

4) 8-ки чүүлдүң 4-кү кезээнде «хоорайның болгаш өске-даа суурларның девискээрлериниң черлеринге тудуг кылыры, чаартыры, капитал септелгезин кылыры көрдүнүп турар объектилерниң төлевилел документилери.»;

2) 10-гу чүүлде:

а) 5-ки кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«5. Күрүнениң экологтуг экспертизазын чорударының эге хуусаазын, бо Хоойлунуң 9-ку чүүлүнүң 4[1] пунктузунда айыттынган объектилерге хамаарыштыр, бир айдан орайтатпайн, бо чүүлдүң 1-ги база 2-ги кезектериниң негелделеринге долу хемчээл-биле болгаш сан-биле дүгжүп турар эргежок чугула материалдарны болгаш документилерни төлээниниң база комплектизин хүлээп алганының соонда, үш хонуктан орайтатпайн, доктаадып тургузар.»;

б) 6-гы кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«6. Күрүнениң экологтуг экспертизазын чорударының хуусаазын, экологтуг экспертиза талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының төлевилел документилеринге дүүштүр турар күрүнениң экологтуг экспертизазын чорудар объектиниң нарыны-биле тодарадыр, ынчалза-даа алды айдан азы бо Хоойлунуң 9-ку чүүлүнүң 4[1] пунктузунда айыттынган объектилерге хамаарыштыр, үш айдан ашпас ужурлуг.»;

в) дараазында уткалыг 9-ку кезекти немээр:

«9. Бо Хоойлунуң 9-ку чүүлүнүң 4[1] пунктузунда айыттынган объектилерниң күрүнениң экологтуг экспертизазын чорудары-биле материалдарны чорударын Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлевилел документилериниң күрүнениң экологтуг экспертизазын чорудары-биле төлээлеттирген органы, ол органнарга ол материалдарны киирген хүнден эгелээш, үш хонук дургузунда, боттандырар.»;

3) 17-ги чүүлдүң 3-кү кезээнде «юридиктиг адрези» деп сөстерниң соонга «болгаш адрези (турар чери)» деп сөстерни немээр;

4) 19-ку чүүлге дараазында уткалыг 1[1] кезекти немээр:

«1[1]. Хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазының түңнелин, бир эвес хөй-ниитиниң экологтуг экспертизазы ол-ла объектиге хамаарыштыр күрүнениң экологтуг экспертизазын чорударының хуусаазының сөөлгү хонуунга чедир чоруттунган таварылгада, өөренип көөр.».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1041 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Геологтуг шинчилээшкин кылырынга болгаш ниити нептереңгей казымал байлактарны тыварынга, а ол ышкаш казымал байлактар тывары-биле холбашпаан өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштиниң участоктарын ажыглалга бээриниң чурумунуң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 18-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1105 УХ-I «Геологтуг шинчилээшкин кылырынга болгаш ниити нептереңгей казымал байлактар тыварынга, а ол ышкаш казымал байлактар тывары-биле холбашпаан өске-даа сорулгаларга Тыва Республикада чер иштиниң участоктарын ажыглалга бээриниң чурумунуң дугайында» («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те; 2007 чылдың июль 3-те, ноябрь 3-те; 2008 чылдың май 29-та; «Шын», 2007 чылдың июль 10-да, ноябрь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги эгени дараазында уткалыг 2.1 – 2.3 чүүлдер-биле немээр:

«2.1 чүүл. Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелери

Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелеринге ниити нептереңгей казымал байлактар дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыры болгаш сайзырадыры хамааржыр.

2.2 чүүл. Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелери

Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) чер иштиниң геологтуг шинчилээшкинининиң, Россия Федерациязының минералдыг чиг эт баазазын хөгжүдериниң болгаш шиңгээдип алырының күрүне программаларын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга киржири;

2) минералдыг чиг эт баазазын хөгжүдер болгаш ажыглаарының девискээр программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары;

3) геологтуг информацияның девискээр фондуларын тургузары болгаш башкарары, Тыва Республиканың республика бюджединиң болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизинден алдынган медээлерни башкарары;

4) ажыктыг казымалдарның курлавырларын разведкалап тыпкан болгаш оларның үнелиин азы айыылдыын тодарадып турар өске-даа чер иштиниң онзагай шынарларының дугайында медээлерниң күрүне экспертизазынга киржилгези;

5) ажыктыг казымалдарның чыдар черлериниң болгаш көстүрүнүң курлавырларының болгаш кадастрларының девискээр балансыларын тургузары база ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпайн турар чер адааның улуг тудугларын тударынга ажыглап турар чер иштиниң участоктарының учеду;

6) Россия Федерациязы-биле кады боттарының девискээрлеринге чаңгыс аай күрүне фондузун башкарары, Россия Федерациязы-биле кады ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактарга хамааржып турар ажыктыг казымал байлактарның девискээр даңзызын тургузары болгаш тус чер ужур-дузалыг чер иштиниң участоктарын аңгылаары;

7) тус чер ужур-дузалыг чер иштиниң участоктарының ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарының чыдар черлерин ажыглап кылыр сорулгалар-биле чер иштин ажыглаарының, а ол ышкаш тус чер ужур-дузалыг чер адааның улуг тудугларын тударының чурумун тургузары;

8) чер иштин ажыглаар айтырыглар талазы-биле эвээш санныг чоннарның сонуургалдарын, чер иштиниң ажыглакчыларының эргелерин болгаш хамаатыларның эргеажыын камгалаары, маргыштыг чүүлдерни шиитпирлээри;

9) Россия Федерациязының Конституциязы-биле болгаш федералдыг хоойлулар-биле доктааттынган бүрүн эргелериниң иштинге чер иштиниң участоктарын ажыглап турда, продукциялар үлежириниң дугайында дугуржулгаларга киржири;

10) ажыктыг казымал байлактарның чыдар черлерин ажыглаар негелделерни тодарадырынга киржири;

11) Россия Федерациязының Чазааның доктаадып тургускан чурумунга дүүштүр, чер иштиниң геологтуг шинчилээшкини, камгалалы болгаш чогумчалыг ажыглалы дээш күрүне хыналдазын чорудары;

12) ажыктыг казымал байлактар курлавырларының күрүне экспертизазын чорудары, ниити нептереңгей ажыктыг казымалдарның чыдар черлери бар чер иштиниң участоктарын, тус чер ужур-дузалыг чер иштиниң участоктарын ажыглалга бээриниң дугайында, а ол ышкаш чер адааның улуг тудугларын тудар болгаш ажыглаар сорулгаларга ажыглап турар, ажыктыг казымал байлактар тывары-биле холбашпаан, тус чер ужур-дузалыг чер иштиниң участоктарының дугайында геологтуг, экономиктиг болгаш экологтуг медээлерни кылыры;

13) Россия Федерациязының башкарылгазынга хамаарыштырган айтырыглардан аңгыда, чер иштин ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле өске-даа айтырыгларны таарыштырары хамааржыр.

2.3 чүүл. Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелери

Чер иштин ажыглаар хамаарылгаларны таарыштырар адырда тус чер бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) чер иштин ажыглалга берип турда, девискээрниң чурттакчы чонунуң социал-экономиктиг болгаш экологтуг эрге-ажыктарын сагааны-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге киржири;

«Тыва Республикада экологтуг экспертиза дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 18-те чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2007 чылдың июнь 26-да № 142 УХ-II «Тыва Республикада экологтуг экспертиза дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың июль 5-те, ноябрь 3-те; «Шын», 2007 чылдың июль 10-да, ноябрь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 9-ку чүүлге дараазында уткалыг 4[1] пунктуну немээр:

«4[1]) «Экологтуг экспертиза дугайында» Федералдыг хоойлунуң 11-ги чүүлүнүң иштики 7[1] пунктузунда айыттынган объектилерниң төлевилел документилеринден аңгыда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр, девискээр азы тус чер ужур-дузалыг онза камгалалдыг бойдус де-

2) тус чер үлетпүрүнүң бүдүрүлге черлеринге минералдыг чиг эт баазазын хөгжүдери;

3) ниити нептереңгей казымал байлактарның чыдар черлерин ажылдап кылырынга, а ол ышкаш тус чер ужур-дузалыг чер адааның улуг тудугларын тударынга чөпшээрелдерни доктааттынган чурумга дүүштүр бээри;

4) күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, чер участоктарында чер иштиниң ажыглалы-биле холбашкан ажылдарны түр када соксадыры;

5) ниити нептереңгей ажыктыг казымал байлактар тып турда, а ол ышкаш ажыктыг казымалдар тывары-биле холбашпаан чер адааның улуг тудугларын тудуп турда, чер иштиниң ажыглалы болгаш камгалалы дээш контрольду боттандырары хамааржыр.»;

2) 5-ки үүлде «бир эвес федералдыг хоойлулар-биле чер иштин ажыглаар эргени бээриниң кызыгаарлары доктааттынмаан болза» деп сөстерни «бир эвес федералдыг хоойлулар-биле өске үүл доктааттынмаан болза» деп сөстер-биле солуур.

2 үүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаанының соонда, он хонук эрткенде күштүг болур.

3 үүл

Бо Хоойлунуң күштүг болган хүнүнден эгелээш, дараазында хоойлуларны күжүн чидирген деп санаар:

1996 чылдың февраль 5-те № 487 «Чер иштиниң дугайында» («Тувинская правда», 1996 чылдың апрель 4-те) Тыва Республиканың Хоойлузун;

2001 чылдың февраль 17-де № 871 «Чер иштиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» («Тувинская правда», 2001 чылдың май 31-де) Тыва Республиканың Хоойлузун;

2004 чылдың июнь 30-де № 627 УХ-I «Чер иштиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың июль 6-да) Тыва Республиканың Хоойлузун;

2007 чылдың октябрь 31-де № 322 УХ-II «Чер иштиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың декабрь 18-те) Тыва Республиканың Хоойлузун;

2008 чылдың май 21-де № 762 УХ-II «Чер иштиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» («Тувинская правда», 2008 чылдың май 29-та; «Шын», 2008 чылдың июнь 3-те) Тыва Республиканың Хоойлузун.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1043 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28 үүлүнүң 3 пунктузун күжүн чидирген деп санаар дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 17-де үүлдүг деп көрген

1 үүл

1995 чылдың апрель 1-де № 253 «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» («Тувинская правда», 1995 чылдың май 23-те; 2001 чылдың май 8-те; 2004 чылдың апрель 13-те; 2005 чылдың июль 5-те; 2008 чылдың август 21-де; «Шын», 2004 чылдың апрель 14-те; 2005 чылдың июнь 30-де; 2008 чылдың сентябрь 4-те; Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, №2, 177 үүл) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28-ки үүлүнүң 3-кү пунктузун күжүн чидирген деп санаар.

2 үүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1045 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Туризм дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 17-де үүлдүг деп көрген

1 үүл

1997 чылдың февраль 7-де № 706 «Туризм дугайында» (Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, №2, 68 үүл; «Тувинская правда», 2004 чылдың март 31-де; 2007 чылдың август 2-де; «Шын», 2004 чылдың март 21-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«1 үүл. Кол билиглер

Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол билиглерни болгаш терминнерни «Россия Федерациязында турисчи ажылчорудулганың үндезиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлу-биле тодараттынган утказынга ажыглаар.»;

2) 8-ки үүлде:

бешки абзацты дараазында эдилге-биле бижиир:

«- эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының түр када келген чурттарга (черлерге) дүрген дузаның хоойлу-дүрүм талазы-биле болгаш өске-даа хевирлерин алыры-биле дуза чедиреринге;»;

дараазында уткалыг абзацты немээр:

«- туроператор азы турагент турисчи продуктуну боттандырар дугайында дугуржулганың негелделерин күүсетпээн таварылгада, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар, чедирген когаралды эгидер болгаш моральдыг каражаның компенсациязын төлээр.»;

3) 11-ги үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«11 үүл. Турисчи продуктуну хевирлеп тургузары болгаш шимчедири

Турисчи продуктуну хевирлеп тургузарын болгаш шимчедирин Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандырар.»;

4) 12-ги үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«12 үүл. Турисчи продуктуну боттандырарының онзагай шынарлары

Турисчи продуктуну боттандырарын «Россия Федерациязында турисчи ажылчорудулганың үндезиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң негелделеринге болгаш Россия Федерациязының Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга дүүштүр чардынган керээ үндезинингe боттандырар.».

2 үүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1047 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«Бойдус база техногенниг янзылыг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 17-де үүлдүг деп көрген

1 үүл

1996 чылдың август 27-де № 578 «Бойдус база техногенниг янзылыг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 10-да; 2004 чылдың июль 27-де, декабрь 31-де; 2007 чылдың август 2-де; «Шын», 2001 чылдың август 21-де, сентябрь 27-де; 2004 чылдың июль 21-де; 2007 чылдың август 9-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги үүлде:

а) бирги кезээнде «, эпидемияның» деп сөстү ап кааптар;

б) дараазында уткалыг бешки кезекти немээр:

«Кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер дээрге – чурттакчы чоннуң алдынар чурумунуң дүрүмнериниң болгаш онза байдалдарның тыптып болур айыылының дугайында, тыпты бергенииниң дугайында, а ол ышкаш өске-даа медээлерни хүлээп алырын болбаазырадыр болгаш дамчыдар аудио- база (азы) аудиовизуалдыг тускай тургустунган техниктиг тургузуглар болур.»;

2) 2-ги үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«2 үүл. Онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

Онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы 1994 чылдың декабрь 21-де № 68 – ФХ «Бойдус база техногенниг янзылыг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» Федералдыг хоойлуга, аңаа дүүштүр хүлээп ап турар хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга үндезилеттинмишаан, бо Хоойлудан болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларындан тургустунган.»;

3) 4-кү үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«4 үүл. Онза байдалдарны баш удур болдурбазының болгаш узуткаарының чаңгыс аай күрүне системазы

Онза байдалдарны баш удур болдурбазының болгаш узуткаарының чаңгыс аай күрүне системазының чыскаалырының принциптерин, күштериниң тургузуун болгаш чепсек-херекселдерин, даалгаларны күүседириниң чурумун болгаш кол элементилерниң удур-дедир харылзаазын, составынче ооң иштинде эргелел органнары, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, организацияларның күштери болгаш чепсек-херекселдери кирип турар, бүрүн эргелеринче онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри кирип турар, а ол ышкаш ажылдап кылыр өске-даа айтырыгларын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле, Россия Федерациязының Чазааның доктаалдары-биле болгаш айтыышкыннары-биле тодарадып тургузар.»;

4) 5-ки үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«5 үүл. Онза байдалдар зоналарының кызыгаарларын тодарадыры

Онза байдалдар зоналарының кызыгаарларын онза байдалдарны узуткаар талазы-биле ажылдарның, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр томуйлаттырган удуртукчулар, Россия Федерациязының Чазааның доктатканы онза байдалдар бөлүктээшкининиң үндезининге болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары-биле база онза байдалдар тыптып келген девискээрлерде тус чер бот-башкарылга органнары-биле дугуржулга езугаар тодарадыр.»;

5) 6-гы үүлдүң үшкү кезээнде «массалыг информация чепсектерин таварыштыр» деп сөстерниң мурнунга «, ооң иштинде кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдерни ажыглавышаан,» деп сөстерни немээр;

6) 8-ки үүлдүң адында «Даргазы» деп сөстү «Даргазының» деп сөс-биле солуур;

7) 9-ку үүлде:

а) иштики «а» пунктуда «хандырып турар» деп сөстерни «хандырып турарлар» деп сөстер-биле солуур;

б) иштики «б» пунктуда «бадылаар» деп сөстү «бадылаарлар» деп сөс-биле солуур;

в) иштики «в» пунктуда «чорудар» деп сөстү «чорудуп турарлар» деп сөстер-биле солуур;

8) 10-гу үүлде:

а) 1-ги пунктуда:

иштики «ж» пунктуда «чурттакчы чонга медээлээри» деп сөстерниң мурнунга «, ооң иштинде кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдерни ажыглавышаан,» деп сөстерни немээр;

дараазында уткалыг иштики «м» пунктуну немээр:

«м) онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээри-биле төлээлеттирген күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынга кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер тургузары-биле база (азы) тургузарынга участоктар бээр, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң продукцияларын тарадырынга бар техниктиг тургузугларны бээр, чурттакчы чонга онза байдалдар дугайында өй-шаанда чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр база онза байдалдардан камгалаар талазы-биле чурттакчы чонну белеткээр сорулгалар-биле эфир үезин аңгылап бээр талазы-биле дузаны көргүзер.»;

б) 2-ги пунктуның иштики «д» пунктузунда «чурттакчы чонга медээлээр» деп сөстерниң мурнунга «, ооң иштинде кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдерни ажыглавышаан,» деп сөстерни немээр;

в) дараазында уткалыг 3-кү пунктуну немээр:

«3. Тус черниң бот-башкарылга органнары онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээри-биле төлээлеттирген күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынга кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер тургузары-биле база (азы) тургузарынга участоктар бээр, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң продукцияларын тарадырынга бар техниктиг тургузугларны бээр, чурттакчы чонга онза байдалдар дугайында өй-шаанда чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр база онза байдалдардан камгалаар талазы-биле чурттакчы чонну белеткээр сорулгалар-биле эфир үезин аңгылап бээр талазы-биле дузаны көргүзер.»;

9) 11-ги үүлге дараазында уткалыг иштики «и» пунктуну немээр:

«и) доктааттынган чурум езугаар, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээри-биле төлээлеттирген күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынга кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер тургузары-биле база (азы) тургузарынга участоктарны бээр, доктааттынган чурум езугаар, онза байдалдар дугайында чурттакчы чонга өйшаанда чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр сорулгалар-биле медээлерни тарадырын, массалыг информация чепсектериниң продукцияларын тарадыры-биле, а ол ышкаш харылзаа каналдарын, эфир үезин аңгылап бээри-биле организацияларда бар техниктиг тургузугларны бээриниң база (азы) ажыглаарының аргазы-биле болгаш өскедаа аргалар-биле онза байдалдардан камгалаар талазы-биле чурттакчы чонну белеткээрин боттандырар.»;

10) 12-ги үүлдүң ийиги кезээнде «эргелел» деп сөстүң мурнунга «чаңгыс аай күрүнениң» деп сөстерни немээр»;

11) 13-кү үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«13 үүл. Онза байдалдарны узуткап турда, Россия Федерациязының иштики херектер органнарының күштерин болгаш чепсек-херекселдерин ажыглаары

Онза байдалдарны узуткап турда, Россия Федерациязының иштики херектер органнарының күштерин болгаш чепсек-херекселдерин иштики херектер органнарынга салдынган сорулгаларга, Россия Федерациязының хоойлуларынга болгаш өске-даа нормативтиг актыларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш өске-даа нормативтиг актыларынга дүүштүр ажыглаар.»;

12) 16-гы үүлдүг дараазында эдилге-биле бижиир:

«16 үүл. Онза байдалдардан камгалаар талазы-биле чурттакчы чонну белеткээри

Онза байдалдардан камгалаар талазы-биле чурттакчы чонну белеткээриниң чурумун Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

Онза байдалдарда хөделиишкиннерге чурттакчы чонну белеткээрин организацияларга, ооң иштинде өөредилге албан черлеринге, чурттап турар черииң аайы-биле, а ол ышкаш кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдерни ажыглавышаан, боттандырар.

Онза байдалдардан чурттакчы чонну камгалаар айтырыгларны шиитпирлеп турда методиктиг удуртулганы болгаш онза байдалдарда хөделиишкиннерге чурттакчы чонну белеткээри, онза байдалдар дугайында чурттакчы чонга өй-шаанда чарлап дыңнадыры болгаш медээлээри, кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадырының болгаш медээлээриниң тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдерин тургузары дээш контрольду онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге төлээлеттирген күүсекчи эргечагырганың федералдыг органы боттандырар.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш организацияларның удуртукчулары база өске-даа ажылдакчылары онза байдалдарда хөделиишкиннерге белеткелди ортумак профессионал болгаш дээди профессионал өөредилге албан черлеринге, немелде билигниң өөредилге албан черлеринге (мергежил бедидер албан черлеринге, курстарга, профессионал ориентация төптеринге болгаш чогуур чөпшээрелдиг өске-даа албан черлеринге) база ажылдап турар черлериниң аайы-биле эрттирер.»;

13) 17-ги чүүлде:

а) ийиги кезээнге «, а ол ышкаш кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер» деп сөстерни немээр;

б) үшкү кезээнде «массалыг информация» деп сөстерниң мурнунга «кижилерниң хөйү-биле чыглыр черлеринге чурттакчы чонга чарлап дыңнадыр болгаш медээлээр тускайжыттынган техниктиг чепсек-херекселдер таварыштыр» деп сөстерни немээр;

14) 18-ки чүүлде «Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының» деп сөстерни «Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың» деп сөстер-биле солуур;

15) 19-ку чүүлде «Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш бо Хоойлуга дүүштүр чогууру-биле Тыва Республиканың республика бюджединден боттандырар» деп сөстерни «Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш бо Хоойлуга дүүштүр чогууру-биле Тыва Республиканың республика бюджединден, муниципалдыг тургузугнуң бюджединден боттандырар» деп сөстер-биле солуур;

16) VI эгениң адында «Күрүне экспертизазы,» деп сөстерни ап кааптар;

17) 24-ку чүүлдүң бирги кезээнде «салдынган» деп сөстүң соонга «чаңгыс аай күрүне» деп сөстерни немээр.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1049 УХ-II
2008 чылдың декабрь 23

«2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 26-да чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2007 чылдың ноябрь 29-та № 488 УХ-II «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың декабрь 31-де; «Шын», 2007 чылдың декабрь 20-де; «Тувинская правда», 2008 чылдың март 26-да) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 23-ку чүүлүнде «Россияның Банкызының (чедир акшаландырарының ставказын) учет түңүн киириштирген хүнүнде» деп сөстерни «чылда 16,5 хуу» деп сөстер-биле солуп, өскерилгени киирер».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
№ 1181 УХ-II
2008 чылдың декабрь 29

«2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың декабрь 26-да чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2007 чылдың ноябрь 29-та № 488-УХ-II «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың декабрь 13-те; 2008 чылдың март 26-да, декабрь 11-де; «Шын», 2007 чылдың декабрь 20-де; 2008 чылдың май 22-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги чүүлдүң:

а) 1-ги кезээнге:

«11489330,8» деп саннарны «12065769,8» деп саннар-биле солуур, «11281675,0» деп саннарны «11923439,4» деп саннар-биле солуур;

б) 2-ги кезээнге «207655,8» деп саннарны «142330,4» деп саннар-биле солуур;

в) 3-кү кезээнге «207655,8» деп саннарны «142330,4» деп саннар-биле солуур;

2) 10-гу чүүлге:

а) 1-ги пунктуга «Тыва Республиканың муниципалдыг районнарын болгаш хоорай округтарын саң-хөө-биле деткииринiң республика фондузу» деп сөстерни «Муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткииринiң девискээр фондузу» деп сөстер-биле солуур;

б) 2-ги пунктуда:

«Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур, «2793415,6» деп саннарны «2953936,2» деп саннар-биле солуур;

в) 3-кү пунктуда:

«Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур,

«517386,5» деп саннарны «546489» деп саннар-биле солуур;

3) 12-ги чүүлде «Тыва Республиканың муниципалдыг районнарын болгаш хоорай округтарын саң-хөө-биле деткииринiң республика фондузун» деп сөстерни «Муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткииринiң девискээр фондузун» деп сөстер-биле солуур;

4) 13-кү чүүлдүң 1-ги кезээнде:

а)«Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

б) «198014,0» деп саннарны «102961,7» деп саннар-биле солуур;

в) 3-кү пунктуда «107569,0» деп саннарны «95920,6» деп саннар-биле солуур;

г) 4-кү пунктуда «159540,0» деп саннарны «138727,8» деп саннар-биле солуур;

д) 5-ки пунктуда «2185,0» деп саннарны «2035,1» деп саннар-биле солуур;

е) 6-гы пунктуда «190341,8» деп саннары «201783,8» деп саннар-биле солуур;

ж) 8-ки пунктуда «4894,5» деп саннарны «5442,4» деп саннар-биле солуур;

з) 9-ку пунктуда:

«Тыва Республиканың уруг азырап алган өг-бүлелеринге бээр чиигелделерниң болгаш материалдыг хандырылганың, уруг азыраан ада-иелерниң күш-ажыл төлевириниң дугайында» деп сөстерни «Уруг азырап алган өг-бүлелерниң болгаш уруг азыраан ада-иелерниң, азыракчы (ажаалдатежээлде) өг-бүлелерге ургларны ажаептудар акша-хөреңгини төлээриниң чурумунуң болгаш хемчээлиниң дугайында» деп сөстер-биле солуур»;

«8336,0» деп саннарны «223175,2» деп саннар-биле солуур;

и) 10-гу пунктуда «12546,8» деп саннарны «7782,9» деп саннар-биле солуур;

к) 11-ги пунктуда «410,7» деп саннарны «628,5» деп саннар-биле солуур;

л) 12-ги пунктуда «17857,0» деп саннарны «11567» деп саннар-биле солуур;

м) 13-кү пунктуда «64258,0» деп саннарны «66547,2» деп саннар-биле солуур;

н) 15-ки пунктуда «55023,8» деп саннарны «59233,7» деп саннар-биле солуур;

о) 16-гы пунктуда «46741,0» деп саннарны «208756,3» деп саннар-биле солуур;

5) 14-кү чүүлде:

а) 1-ги кезээнге:

«Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

1-ги пунктуга «105696,0» деп саннарны «111185,9» деп саннар-биле солуур;

2-ги пунктуда «39003,0» деп саннарны «34857» деп саннар-биле солуур;

3-кү пунктуда «122000» деп саннарны «117483» деп саннар-биле солуур;

5-ки пунктуда «27035,0» деп саннарны «20516,9» деп саннар-биле солуур;

6-гы пунктуда «30419» деп саннарны «25634» деп саннар-биле солуур;

7-ги пунктуда «4579,7» деп саннарны «0» деп саннар-биле солуур;

8-ки пунктуда «59089» деп саннарны «106601,4» деп саннар-биле солуур;

дараазында уткалыг 10-гу пунктуну немээр:

«10) муниципалдыг тургузугларның библиотекаларының ном фондузун четчелээринге 646 муң рубль түңге.»;

б) 2-ги кезээнде «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

в) 3-кү кезээнде «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

6) 14[1]-ку чүүлде «936» деп саннарны «451115,2» деп саннар-биле солуур;

7) 14[2]-ку чүүлдү күжүн чидирген деп санаар;

8) дараазында уткалыг 14[3]-ку чүүлдү немээр:

«14[3] чүүл

Муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттерин хуваарын бадылаар:

1) бо Хоойлуга 19-ку капсырылга езугаар, эрге-чагырга органнарының өске деңнелге хүлээп алганы шиитпириң түңнелинде тургустунуп келген, немелде чарыгдалдарның компенсациязынга дамчыдып берген акша-хөреңгилер;

2) бо Хоойлуга 22-ги капсырылга езугаар, инновациялыг өөредилге программаларын шиңгээдип алырынга субсидиялар;

3) өскүс ургларны, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан ургларны база ол ышкаш бо Хоойлунуң 23-кү капсырылгазы езугаар быжыглаттынган чурттаар чери чок, азыралда (ажаал-тежээлде) турар ургларны чурттаар бажың-биле хандырарынга субсидиялар;

4) бо Хоойлуга 24-кү капсырылга езугаар, «2012 чылга чедир суурларның социал хөгжүлдези» деп Федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандырарынга субсидиялар;

5) бо Хоойлуга 25-ки капсырылга езугаар, ажылдавайн турар пенсионерлерге социал дуза чедиреринге халас киирилделер.»;

9) 16-гы чүүлде «50000» деп саннарны «130000» деп саннар-биле солуур;

10) 4-кү капсырылгада:

а) дараазында одургларны ап кааптар:

«903 1 16 02020 02 0000 140

Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргазының девискээр органнарының кырынга салыр өртектерин (тарифтерин) күрүнеден таарыштырар дугайында хоойлуну хажытканы дээш тыртар акша

917 1 08 0708201 1000 110

Аттестация эрттирерин лицензиялаарыбиле холбашкан таварылгаларда, бир эвес ындыг аттестация Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген болза, ону кылганы дээш Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринче шилчидер күрүне каайлызы

«920 1 17 05020 02 0000 180

Бөдүүнчүткен декларацияга төлээр декларация төлевирлери»;

б) дараазында одургларны немээр:

«920 1 17 05020 02 0000 180

Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттериниң үндүрүгге хамаарышпас орулгалары

920 1 09 06040 01 0000 180

Орулганың бөдүүнчүткен декларациязынга 2007 чылдың март 1-ден болгаш 2008 чылдың январь 1-ге чедир төлээн декларация төлевирлерин эгидер

921 1 16 33002 02 0000 140

Россия Федерациязының субъектилериниң хереглелинге ачы-дуза чедиреринге, ажылдар күүседиринге, барааннар чедиреринге чагыглар салыр дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканы дээш акшаны (торгаалды) тыртар

000 2 00 00000 00 0000 000

Төлевир чок киирилделер

000 3 00 00000 00 0000 000

Сайгарлыкчы чоруктан кирген орулга болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың киирген орулгазы»;

11) 10-гу капсырылганың адында «Тыва Республиканың муниципалдыг районнарын болгаш хоорай округтарын саң-хөө-биле деткииринiң республика фондузун» деп сөстерни «Муниципалдыг районнарны (хоорай округтарын) саң-хөө-биле деткииринiң девискээр фондузун» деп сөстер-биле солуур;

12) 11-ги капсырылганың адында «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

13) 12-ги капсырылганың адында «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

14) 13-кү капсырылгада:

а) капсырылганың адында «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

б) 1.1., 1.2. болгаш 9.1. пунктуларда «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

15) 14-кү капсырылгада:

а) капсырылганың адында «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

б) 1-ги кезээнде «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

в) 4.1., 5.2. пунктуларда «Республика» деп сөстү «Девискээр» деп сөс-биле солуур;

16) 15-ки капсырылганың 11-ги пунктузунуң адаккы «б» пунктуда «республика» деп сөстү «девискээр» деп сөс-биле солуур;

17) 15-ки капсырылганың 11-ги пунктузунуң адаккы «в» пунктуда «республика» деп сөстү «девискээр» деп сөс-биле солуур;

18) бо Хоойлунуң 1, 3, 5-9, 11, 12, 17, 20-ги капсырылгаларын чаа эдилге-биле бижиир (кошкан);

19) 21-ги капсырылганы күжүн чидирген деп санаар;

20) бо Хоойлуну 22-25-ки капсырылгалар-биле немээр (кошкан).

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 1183 УХ-II 2008 чылдың декабрь 29

Василий МОНГУШ

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

ААЗАТПАЙ

Баштак шоодуг

Кадайларга болган-на чок мегеледир кандыг кончуг салымым бак кижи боор мен. Баштайгы кадайым Чочагай-биле багай эвес чурттап чораан бис. Бичии сөс-даа каржыпкан болзувусса, дораан эптежип алыр турдувус. Бир катап кадайым меңээ майка, ырыктааш, бодунга кышкы тон садып алыр дээш бар акшавысты кармактап алгаш, Кызылче чорупкан. Келир үези эрте берген, кижим шимээн чок. Сураглап, ынаар-мынаар таныыр улустарымче телефоннап эгелээн мен. Кижиниң сагыжынга чүү-даа кирер, шаг-үе берге деп чүвени ким-даа билир. Чырык хүндүс үптеп, былаап алгаш баар чүвелерни доктаамал дыңнаар чүве ышкажыл. Алдын, мөңгүн, ажык-кончаа сүрген кижилер араатан аңдан дора апарганын ким билбес боор. Акшалар чээп алгаш, найысылалче даарта чоруптар деп турумда, кудам болур Даңзы-Белек чедип келгеш: «Сээң кадайың Чочагайны «Мөңгүлек» ресторанынга көрдүм» деп бо. «Танывазым улус-биле катчып алган, хөлчок хөөрээн олурар чорду». «Кажан чанар сен?» деп айтырарымга, ужуру билдинмес хүлүмзүрээш: «Көрүп тургаш боор мен» диди. Улус чемненир залдан үнүп бар чорумда, соомдан халып келгеш:

—Багай ашаам Маадыр-оолга байырымны чедирер сен, Даңзы. Кызылга чурттаар оран-сава, ажыл тып алыр аргазын хайдынар мен. Бо айтырыымны дарый шиитпирлей шаапкаш, чана бергеш, ашаамны, аап-саап үүп-савымны чүдүрүп алгаш, Кызылга чедип келир бис—диди.

Улуг чорук чогудуп алыр дээш саадап чоруур кижини чүү деп чүү дээр мен. Бир неделя эрткен—сураг. Ай эрткен—чок. Ындыг амыр чүве каяа турар, ынчангаш чадажы берген боор деп бодап каан мен. Даңзы-Белек хоорай чорааш келгеш, Чочагайны магазинде садыглап турда көрдүм дээн. «Кады чанар бис бе?» деп чугаалаарга, «амдыызында арай хоржок, алыс соонда көөр мен» деп каан болган. Чыл чедир келбейн бааргa, ам бо-даа ыңайландыр бодай берген кижи-дир деп билип каапкан мен.

Ам канчаар, часкаан чурттавайн чораан эвес мен, бораланып тур-ла мен. Ол аразында бистиң Ак-Кожагар суурга кызыл кофталыг, дөртен биле бежен аразында хире назылыг херээжен кижи көстүп келген. Кудумчуну өрү-куду базып турда, адаа черге дегбес төл болган. Ооң адын билбес улус Кызыл-Кофта деп адап алган. Бир катап магазинден аъш-чем садып ап турумда, Кызыл-Кофта мээң соомга кээп туруп алган. Мээң садып алган чүү-хөөмнү көргеш, шенээмни тырта каапкан:

—Магазинден чем садары дээрге, херээжен улустуң кылыр ажылы-дыр. Эрлерниң водкадан өскээр бодаар чүвеңер бар эвес. Кандыг-кандыг чемнер садарын мен таптыг сүмелеп берейн—деп мындыг.

Кызыл-Кофтаның сүмезинче улуг кичээнгей-даа салбайн, «четтирдим» деп кааш, үнүп чорупкан мен. Магазинден улуг ыравайн чорумда, ол херээжен мээң соомдан бо чеде халып келди:

—Мени Алдын-Чечек дээр. Силерни Маадыр-оол дээрзин билир мен. Разведка ажылдап турар деп билиңер. Кадайынга кагдыртыпкаш, кара часкаан артып калгаш, шала түреп, муңчулуп чоруур кижи дээр чорду.

—Чурттaлгага чүү турбас дээр силер—дээш, бажыңымче базып-ла олур мен.

—Силерни бажыңыңарга чедир үдеп каарын чөпшээреп көрүңерем, Маадыр—деп бо.

Үдексээн кижини үдеве дээр эвес. Бажыңга келгеш, кады чемненген бис.

—Көдээниң амыдыралын көдүрер сорулга-биле силерниинде келгеним бо. Саарылгалыг экономика үезинде бажы эки ажылдаар улус байып алгаш чоруй баар, бажы куруг, хос кижилер улам ядарап калыр деп билиңер. Силерниң малмаганыңар шыырак дээр чорду. Ону анаа-ла көрүп алгаш олурар эвес. Азырааш, акшага чедирип алыр. Силерниң машинаңар чок деп дыңнадым. Ужуру болза, гаражыңар иштинге «Тойота» турар ужурлуг улус-тур силер. Амгы үениң херээженнери машина чок ашакка баар хөөн чок болдур ийин. Он беш харлыг, бажының иштинде салгын хадып турар бичии уруг эвес-тир мен. Ойзуп-кыйзып турбайн, дортубиле чугаалаайн. Мээң сеткилимге дыка тааржыр-дыр силер. Салымывыс кадып алгаш, саглаңнадыр чурттай берзивиссе чүү тургай эртик? Дарый харыы негевес мен, таваар бодап тургаш, чугаалаар силер. Ажыт-чажыт чокка немеп каайн, Маадыр, мен ашактарны каап-даа чордум, кагдырып-даа чордум. Чурттaлгага чүү турбас дээр деп дем чаа кончуг-ла шын чугааладыңар.

Алдын-Чечектиң чугаазын дыңнааш, мындыг кончуг угаанныг кижи чүге чазак черинге ажылдавайн чоруур чоор деп бодап каан мен. Аалчымның моон соңгаар канчаар чурттаарывыстың планын дыңнааш, бажым ала-чайгаар дескинип келген. Амыдырал дээрге тоолда ышкаш магалыг апаар: Кызылга баргаш, Алдын-Чечектиң бажыңынга чурттаар, маңаа келгеш, мээң бажыңымга чурттаар. Бо аразынга япон машина ийи шак хире маңнаар. Машинаның рулюн бирде мен, бирде Алдын-Чечек долгап олурар. Найысылалдан эккелген бараннарывысты маңаа саарыптар, моон сөөрткен аъш-чемивисти хоорайга садыптар. Акша дээрге карманнарга сыңмас апаар. Амгы үеде хааннарның хааны акша апарган, ол бар болза-ла кандыг-даа бергелерге торулбас бис деп чугаалаан. Таалап калган, аксым ажып алган дыңнап олурган мен.

Алдын-Чечек бистиң суурга бир ай хире болган. Чанарда мээң ийи шарымны машинага чүдүрүп алгаш чоруй барган. Удаваанда чагаазы келген. «Ийи шарыны базарлаптым, акшазы-даа шыырак болду. Сээң баштайгы кадайыңның күүсетпээн хүлээлгезин мен бир дугаарында күүседир мен: даштыкыга, Турцияга, даараан ийи ырыктаашты, Абаканга даараан ийи майканы почта дамчыштыр чорудуптар мен. Акшаны машина садып алыр дээш чыып эгелээним бо эвеспе. Эрткен дүне дүжүмде «Тойоталыг» тутсуп турар чордувус. Аал оранывысты эки карактап, ажыл-агыйывысты чогумчалыг чорудуп тур, ынаам. Удавас чеде бээр мен. Сээң ынакшылың Алдын-Чечек».

Каш хонганда, Алдын-Чечектиң чоруткан хептери чедип келген. Оларның иштинде муң рубль база суп каан болган.

Алдын-Чечек аазаан аксын ээлевээн — боду-даа келбээн, чаңгыс открыткадаа биживээн. Чыл ажа бергенде, чагаа алган мен:

«Эргим, хүндүлүг Маадыр-оол! Бо чагааны силерже мээң эң чоок эжим Алдын-Чечектиң сүмелээнибиле бижип олур мен. Эжим силер-биле ужурашкан соонда, хей-аъды сергей берген келген. «Салым-чолум кадар кижим Ак-Кожагар суурда чурттап турар болду. Чазын үнген чечек ышкаш саглаңнадыр чурттай бээр бис» деп турган кижи. Ол аразында долларлыг ашак-биле ужуражы бергеш, доскут угааны чазыг кылыпкан. Ол кижибиле Минусинск хоорайже чоруй барган. Удавааанда долларлыг кижи туттурган. Наркотиктер садып турган дээш, үш чылда шиидип каан. Багай эжим ам Минусинск хоорайда кудумчу ширбип, хлеб боралап чурттап чоруур. Бир ай болгаш, Тываже чанып кээр деп турар. Алдын-Чечек мени силерге чеде бергеш, «ажылынга дузалажып көр» деп бижээн. «Маадыр-оолдуң мал-маганы шыырак, сеңээ бир шарыны анаа-ла баглап бээр» деп суг каан болду. Ынчангаш август беште силерге чеде бээр мен. Ынчан таптыг хөөрежир бис. Силерниң Чинчи» деп дооскан болду.

Аалчыны уткуп алырынга белеткенип эгелээн мен. Ам канчаар, салым ындыг болган кижи мен ыйнаан. Кижилер мегелеп чорбаан мен, кижилерге мегелеттирип чоруур аазатпай кижи мен, буруудады бербес силер...

* * *

Кызыл хоорайның кыдыкы кудумчузунга ийи бомж ужуражып келген.

— Каш «Чебурашка» шили тып алдың?—деп, узун кара эр айтырган.

— Чээрби беш—деп, чолдак куу эр харыылааш, сен чежени тып алдың» деп, удур айтырган.

— Мен үженни тып алгаш, бо шоодайда чүктеп алгаш чоруурум бо—дээн.—Шил дужаар черге баарымга ында ажылдап турар кижи аарый берген деп чарлал бижип каан болду—деп, хомудаанын чажырбайн уламчылаан.

— Мен база чордум. Ол чарлалды номчудум. Ам шилдеривисти канчаар улус боор бис? Азы Абакан хоорайга барып дужаар бис бе?!—дээш, Улуг-Хемниң оң талазынче углай көрүп алгаш, ыыт чок боданып турган...

* * *

Хөндергейниң арт кырында оваа чанынга ийи эр чугаалажып олурган:

— Кайнаар бар чор сен, Орлан?

— Кызыл хоорайже. Аңаа чурттап-ажылдаар деп шиитпирлеп алдым.

— Ында чурттаар чериң бар кижи сен бе?

— Чурттаар чер кай баарыл. Эзн турар дачаларның бирээзинге туруп алырга, ол-ла-дыр.

— Каяа ажылдаар деп турар сен?

— Банкыга ажылдаар мен.

— Чүге банкыга ажылдаксап турар сен?

— Ында акша хөй дээр-дир...

* * *

— Сөөлгү үеде, көктүг чайын безин, чамдык херээжен улус мойнунга аржыыл шарып алыр чүве тып алган. Чүге ындыг деп бодаар сен?

— Дырышкак черин чажырар дээш ындыг-дыр.

— Кара карак шилдерин база кедип алыр чүве көвүдээн, ооң ылдатааны чүде ирги?

—Караан долгандыр тыптып келген дырышкактарны чажырып чорууру ол-дур...

ЧЕДИП КЕЛ ЧЕ

Кыжын меңээ кудумчуга уткуй келгеш,
Кыдыым-биле хыйыр-кылчаң эрте бердиң.
Кылыктанып, чым-сырт кынны бергениңни
Кызып келген чаактарың сөглеп турду.

Аравыстан дамды-даа суг сыстып эртпес
Найыралдыг чораанывыс сактып келдим.
Үе-черге эштеривис бисти мактап,
Үлегерлиг кыстар дижир турдулар чоп.

Чажыргаш чоор, чалыы турган үевисте,
Чадаанага чаңгыс оолга ынакшаан бис.
Седен-оол дээр ынак турган оглувусту
Шеригдиве ол-ла чылын алгаш барган.

—Сенде-даа чок, менде-даа чок, экизин а!
Шеригдиве алгаш барган, таптыын але!
Шериг херээн эрттирип кааш, чанып келгеш,
Сеңээ барбас, меңээ келир, көөр сен!—дидиң.

Сержантының погоннары эктин каастаан
Седен-оолду төрелдери уткуп алган.
Бистер-биле чаңгыс катап ужурашпайн,
Бии-Хемниң кызы-биле чурттай берген.

Седен-оолдуң өске кысты алганында
Сээң-даа, мээң-даа буруувус чок улус-тур бис.
Бистен артык, топтуг-оожум мөзү чаңныг
Бии-Хем уруу бистерни ажып каапкан-дыр.

Чеди ай болгаш, сентябрьниң чээрби тоста,
Чеден харлаар хүнүмнү мен демдеглээр мен.
Чежеге дээр кылыктанып хорадаар сен,
Чедип кел че! Катап база эптежип аал!

ЭЛДЕП КИЖИ

Өөренгеш, чүү-даа четпейн ара каапкан,
Өгленир дээш оралдашкаш, база чадаан,
Ажылдаар деп чугаа дыңнааш, «аарый» бээр
Алексей дээр мээң кожам элдеп кижи.

Канчап халас чурттаарыл деп сорулганы
Канчаар чедип алырын ол бодап чоруур.
Авазының каш борбак пенсиязын
Алыр хүнүн четтикпейн манап чоруур.

Назы-хары үжен ажа берген-даа бол,
Авазынга азырадып, таваар орар.
Сорулга чок, хүнүн бодап чурттап чорааш,
Сотка дүжер кижилерниң бирээзи ол-дур.

АШТАП ТУР МЕН

Ачам бисти каапкаштың чоруй барган,
Авам-биле бораланып чурттап ор бис.
Көөргедип мактаныптар чүвүс-даа чок,
Көстүп чоруур боттарывыс бо-ла-дыр бис.

Оглу мени түретпес дээш күжүр авам
Олут орбас, чыдын чытпас ажылдап чор.
Аштакчының шалыңы шуут аргажок-тур,
Амыдырап-чурттаарынга чедишпес-тир.

Кара хлеб садып алгаш, авам келгеш,
Кара шайны ол-ла дораан чылды кааптар.
Авашкылар ынчан хөөреп орувуста,
Наадымның хүнү ышкаш сагындырар.

Авам аарааш, бир ай ишти эмчээ чыткан,
Акшавысты эмнердиве чарыпкан бис:
Аштап тур мен. Өзүм хөлчок аарып тур.
Алиментиң чорудуп көр, тояанчы ачай!

КҮЗЕЛ

Сагыш ышкаш болган болза,
Сайыт болу берген болза,
Таңма базып, адым салып,
Таваар чаңнап орган болза.

Дужаалы улуг дарга келзе,
Тура халааш, уткуп аар мен.
Оон өске улус келзе,
Оралакчым хүлээп алзын.

Албан-дужаал бедик болза,
Алыр шалың көвей дээр-дир.
Дүжүлгеге саадапкаш,
Дүжүметсиир күзелим бар...

2008 ч. сентябрь.

ТООЛЗУГ БАЙЫРЛААЛДЫҢ

Аравыста чугаа болзун

КЫЗЫМААҢАРНЫ БЕДИИ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭР

Кел чыдар Чаа чыл Чөөн чүк улустарының календары-биле Буга (Инек) чылы. А бис бөгүн, 2009 чылдың бүдүүзүнде, ол чылдың онзагай шынарларын зодиак демдектеринге үндезилеп чугаалажып көрээлиңер. Күш-ажылчы болгаш идегелдиг Буга (Инек) бодунуң күзелдерин боттандырып, чедип алыр чүткүлдүг, ол дээш тура дүшпес чүткүлдүг кижилерге ынак. Бо таварылгада силерниң кайда ажылдап, кандыг ажыл кылып турарыңар хамаанчок, черде, хууда ажыл-агыйлыг-даа болгай-ла силер. Келир чылдың девизи: «Чеди катап хөмчээр — чаңгыс катап кезер».

— Буга (Инек) далаш, бачым байдалдарга хөңнү чок деп чугаалап болур, ынчангаш Чаа чылга белеткелди баш удур чорудары чугула-дыр. Ону улуг аштап-арыглаашкындан эгелеп алырын сүмелеп турар. Ол чүгле шала чуп, азыг черлерде болгаш ол-бо бир чүве кырындан довурак-доозун чодуп каары-биле кызыгаарлаттынмас, буступ азы үрели берген чүүлдер бар болза, ону септээр, чамаар, кылдынмас болза, үндүрүп каап-тар. Сантехникаже чогуур кичээнгейни угландырар: краннардан суг дамдылап турар болза, саң-хөөге салдарлыг болур дээрзин шагдан тура билир бис, бо удаада база ону утпаалыңар. Соңгаларны албан чуур, шилден болгаш хрустальдан кылыгларны аштай аарак, чода тудар, чүге дизе шилде багай энер-гия сиңниккен болур, ынчангаш сагыш-сеткилди хөлзедир, аңаа аар дээр салдар ол чүүлдерде хензиг-даа бол, база бар-дыр.

— Чылды өг-бүлезинге, чоок, эргим кижилериниң аразынга ут-куур болза эки. Буга (Инек) бажың малы болганда, хөлүн эрткен хөлзээшкинге ол хөңнү чок.

● Чоок кижилеринге, эш-өөрүнге белек шилип ап тура, чыл-дың демдээ ажыл-агыйжы болган-да, ол аажок камныг болурундан аңгыда, белек-селекти үнелеп би-лир: ажыл-агыйга эргежок чугула, чылдар-биле херек, ажыктыг деп шилиттинген, хынаттынган чүүлдер-ден белектерни ол ажыктыг деп са-наар. Ол — өрээл иштиниң чечектери, хана шактары, чараш аяк-сава, чы-лыг плед, чоорган, чоорган хаптары-даа... торттар, шоколадтар, эки кызыл арага-даа боол болур.

● Байырлалдың столу элбек болур ужурлуг. Буга (Инек) чемне-ниринге ынак. Салаттар, фруктулар арбын болур ужурлуг. Балыктан, куш эъдинден янзы-бүрү чемнер база столду каастаар, а инек эъдин бо удаада шеглээр апаар-дыр.

— Чаа чылды уткуур хептерни шилип ап туруңарда, аңаа чылыг көстүр хүрең, сарыг, кызыл-даа болза ажырбас өңнер колдаан бо-лур ужурлуг, бо таварылгада уттуп болбас чүүл: немелде чылыг өңнер албан турар ужурлуг. Буганы (Инекти) кызыл өң хорададыптар дээр бодалдар үндезин чок деп болур, чүге дизе ол кызыл өңнүң шуут бодунга эвес, а ооң шимчээш-кининге хамаарылгазын илередип болур. Кааспалгаларны ыяштан, даштардан кылганын шилип алы-ңар, алдындан, мөңгүнден, чес холадан, платиналардан кааспал-галар база-ла силерни каастаар.

Силерниң кызымааңарны Бу-га (Инек) үнелеп, Чаа чылда ааскежикти болгаш чедиишкиннер-ни силерге албан эккээр.

ШУПТУ АҢАА ТААРЖЫР

Чаа чылда кандыг хеп кедип алза экил? Кол-ла чүве — Бугага (Инекке) кончуг таарышкан болур ужурлуг бис. Зодиак демдек-тери-биле ону чугаалажып болур арга бар болганда, ынчангаш...

Кошкар. Арзылаң. Адыгжы — олар зодиактың идепкейлиг, көскү төлээлери боол турар чүве болганда, хайынналып, бүгүдени кайгадыксаарлар. Ынчангаш олар-га кызыл азы алдынналчак өңнер-лиг хептер кедерин сүмелеп келген, бо Чаа чылда оларга ынак ол өң-нери таарышпайн барып болур. Сылдыстар пөс аймаа-биле силер-ни кызыгаарлавайн турар: чиик, аар-даа пөс боол болгай-ла, а өңнер кандыг боол болурул дээрге, черниң өңнери, хүрең-кызылдан — кара болгаш чырык өңге чедир.

Рак. Ээремчик. Балыктар — олар суг демдектери болганда, чараш идик, кааспалга чокта хор-жоктар. Чараш идик херээжен кижини херээжен кижи кылыр дээрзин олар кончуг эки билирлер. Идиктиң материалы кештен болза, Бугага (Инекке) тааржыр бе, база бодаар, туфль, босоножкилер кылымал лактыг кештен, чараш пөстерден-даа кылган боол болур, модель бодунуу-биле онзагай болур болза улам аянныг. Кааспалгаларга хамаарыштыр — ыяштан кааспалга дыка тааржыр, кылымал өңнерни немеп алыр.

Ийистер. Деңзилер. Суг-Саарар — ол дээрге, зодиактың эң хостуг болгаш чүге-даа хамаарыш-пас демдектери-дир. Ол демдектиң адаа-биле төрүттүнген херээжен улус Унисекстиң хевиниң стилинге сонуургалдыглар, ынчалзажок бо Чаа чылда ол дугайын уттуптар болза эки. Буга (Инек) колдуунда-ла эрги көрүштүг болгаш херээжен улустарны олар кайгамчык чараш, көрүштүг, езулуг-ла херээжен кижи бо-дур кылдыр көргүзүп кээр хептиг кылдыр көрүксээр. Ын-чангаш чараш платье азы юбка-биле ону өөртүнер. Алгыг болгаш чоорту чиңгелеп бада берген юб-калар кидин түлүк нептереңгей боол турар. Өңнер — кара, караңгы ногаан, куу, бора, чырык хүрең-сарыг болур болза ажырбас, өске-даа өңнерни шилип ап болур.

Буга (Инек). Кысчыгаш. Те — силерни аас-кежиктиг чыл манап турар болгаш күзелдериңер бүдүп турзун дээр болза, аргып каан хептер бар-ла болгай деп чүвени сактып келиңер. Бодуңарның хо-луңар-биле аргып алган чүүлүңерни бодуңарга белек кылдыр база сунуп болур силер. Ындыг белек аргыырынга үе тывылбайн барган болза, байырлалда бодуңарның холуңар-биле кылган бир-ле хептен кедип алыңар. Чинчилерден чараш билектээш-даа болгай-ла, ажыр-бас. Ынчан силер ажыл-агыйжы, бажың кижизи кылдыр билдинер силер, а ол ындыг кижилерни аажок хүндүлээр. Кеш кедип ап азы ону эштип алыр болзуңарза, ол аңаа дыка тааржынар, ынчалзажок ол мутон болза, арай элдепсинер ча-давас боор, ооң орнунга кылымал кеш болза ажырбас.

Аап-саап чүүлдер

Хол доңганда...

Холувус доңа бээрге, чылыг-ның артыын чидирбес дээш, күштүг кылдыр чудуруктаныптар болгай бис. Херек кырында ындыг эвес чүве бооп-тур: дыңзытпас, кошка-дып, улам сула салыр. Хол доңа бээрге, салааларны сула салып-каш, холдарны шимчедип силгиир, ооң соонда ийи холду бот-бот-тарынга элээн күш-биле дүрбүштү-рүптер. Ынчан хол чүгле чылып кээр эвес, а адыш иштинде идеп-кейлиг точкаларны чайгаар-ла мас-сажтап турарыңар ол болур. Ында тыныш органнарының байдалын харыылап турар точкалар база бар болгай, ынчангаш доңганындан тып келир аарыгларга удур профи-лактиктиг хемчеглерни алганыңар ол болур. Холдар чылыг апар-гыжеге чедир адышты хаап, ол дораан ажыдып болур.

Шенеп көөр-ле

Чаа чыл-биле байыр чедиржип, куспактажып каап чоруп турар үеде хөйлеңге, платьеге помада чыпшына берген боол болур. Ону канчаар аштаарыл?

Хепте артып калган иске хөй эвес диш чуур пастаны чаггаш, күш-биле аштай туткаш, суг-биле чуп каапта р. Помада изи бо удаада эки арыглаттынып аштаттынмаан болза, ийи дугаар база шенеп көөр-ле апаар-дыр бис.

Тодаргай үе турар

Чаа чыл бетинде кижи амыды-ралын чаа езу-биле тургузуксаар болгай. Бажың иштин аштап-арыглаарындан эгелеп ап болур. «Бажың ажылы төнер эвес» дээн билиишкинге алыспайн, «Чүү боор, аштанып кааптар мен, бажыңым ишти арыг-силиг, шупту чүве эки болур» дээр күзел-биле тодаргай үеде изии-биле дарый хөделип кириптер болзуңарза, хөйнү кылып алыр силер.

Уттундура бээр

Ажылда кылыр чүүлдер бажын ашкан, магазинге бир кижи-биле маргыжып, эпчок сөстер окташ-кан... Шак мындыг байдалдан чаа ажыл-херектерже кире берип болурунуң аргазы база бар деп санап турар. Багай энергия чамдык байдалдарда кижини маадырлыг чоруктарже углаптар дээр-дир. Бүзүрээр силер бе? Тудуп кирип-сиңерзе, ажыл-херек бүдүп, чогуй бээр. Ол чүүлдерге чардыгып, хо-мудаан, сагышсыраан чүүлдери-нерни уттултар силер. Эки музыка база шаптык болбас.

Бодалдар, ханы бодалдар

Бажыңга аштанып, ол-бо чүүл-дерни ыңай-бээр эде салып тура, бодалдарывысты база иштивисте хайылдырып турар болгай бис. Шагда-ла шиитпирлеп, чадажып турганывыс айтырыгга хамаарыш-тыр кончуг эптиг кандыг-бир ха-рыы үнүп кээп болур, ону долган-дыр бодап, деңзигүүрлеп чоруп тура, тулган дээр бодалга кижи кээп болур.

Байырлал столунуң айтырыглары

Шампанское бодунуң хей газы-биле кижиге кандыг-даа арагаларны мурнай дээр. Ынчангаш байырлал кежээзинде чаңгыс аай арага ишкени дээре, байдал ынчаар тургустунуп келзе, суксуннарны гра-дузунуң аайы-биле ажыглап болур дижир. Алко-гольду газтыг суг-биле ижери күзенчиг эвес. Баштайгы рюмка мурнунда албан чемненир, тодуг кижи белен эзирбес дээрзи билдингир. Алкоголь күштүг болган тудум, чем база үстүг болур ужурлуг.

* * *

Байырлал кежээзи төнген соонда, удуур бертинде 2-3 стакан сүт ижер. Дүрген эзирбес деп бодаар болза, столга олуруптарының бертинде, организмни чоорту белеткеп, 2-3 шак бурунгаар 50 грамм водка ижип ап болур дээр, бүзүрээр силер бе? Алкоголь организмче кончуг дүрген-сиңмезин дээш чамдык улус активированный угольду ажыглап турар дээр, ийи шак бурунгаар – 2-4 таблетканы. Оон-биле кады лимоннуг болгаш мяталыг күштүг кара шай, кофе база дузалаар.

Ажыглап болур рецепт

«Январь 1-ниң эртени»

Ам чугаалажырывыс мүннүң ады мындыг, ону ынчаар адааны таварылга эвес деп болур, байырлалдың эртенинде ол силерни бут кырынга тургузуп кээр.

● Бүдүн дагаа эъдин хайын-дыргаш, суун (бульонун) дузааш, олче бир согунаны (кеспек) каап-тар. Дагаа эъди белен апаарга, ону уштуп алгаш, сооткаш, эъдин сөөк-теринден аңгылаар. А мүн суунче 4-5 улгаттыр кезип каан картошка-ны салыр, картошка хайнып турар аразында далганы тудуп өйгеш, ону 5х5 хемчээлдиг квадрат кыл-дыр кескеш, база-ла мүнче каап-тар. Ооң соонда столга салыры мындыг: дагаа эъдин картошка, кес-кен далганнар-биле кады салыр, мүн суун аңгы — укроп салып алыр.

Далганны декабрь 31-де белет-кээш, холодильникке суп алырга, белен-даа, чиик-даа болур.

«Бажың» шайы

● Мятаны хайындырыпкаш, улуг шопулак ишти мед, төгериктей кезип каан лимон холуптар. Чигир холувайн барып болур.

Психологтуң сүмези

Күзеливис боттанзын

Курантылар Чаа чылдың келгенин медээлей бээрге, күзел-деривисти чугаалап, бодап, ооң боттаны бээринге идегээр. А ооң ыяап-ла боттаны бээринге боттарывыс база салдар чедирер ужурлуг-дур бис. Ону психологтан айтырып алыылыңар.

Психолог: — Күзел үндезинниг болур ужурлуг: «Бай-шыдалдыг болуксап тур мен !» азы «Шыырак эртем-билиглиг болуксап тур мен!» деп ыыткыр алгырарының орнунга кижи күзээн чүүлүн боду бодунга кончуг оожум, таптыг чугаалаар. Ооң-биле кады чүнү күзеп, чүнү са-дып алыксап турарын тода чугаа-лаар, чижээ, машина, тон-даа дижик, өңүн, хевирин безин бодун-га чуруп, бодап болур. Күзеп турар чүүлүңерни шак ынчаар бодап тура, бодал-күзелиңер-биле ону улам чоокшуладып турарыңар ол.

Изиг күзелди улам чоокшула-дыры-биле кижи бодун хей-аът киирип, ону бодунга сагындырып каап турар ужурлуг. Ол сагынды-рыгны компьютерге, мобильдиг те-лефонга-даа киирип алгай-ла. Мын-дыг байдалда күзелден адырлыры берге апаар-дыр-ла. Ынчангаш кижи салган сорулгазынга бердин-ген боол артары чугула, чедип аптар байдалыңарга бүзүреңер, чүге дизе, бодуңарның арга-шинээ-ңерни, күжүңерни билип, ындыг сорулганы салган болгай силер.

Уран аргаларлыг

Чаа чыл дүнезиниң байырлалының соонда хүннерни чедиишкинниг, дыштыг эрттирип алырынга хамаарыштыр кезек сүме.

Психолог: — **Бирээде,** байыр-лалдар мурнунда чамдык улуска акша айтырыы тургустунуп келир, ынчангаш байырлап кириптериниң бетинде кижи бодунуң саң-хөө «күжүн» ыяк санап алы, ужурлуг. Каш түңден ам көзүлбес, дараа-зында хүннерде ажыглаар кылдыр ырады суп алыр болза эки.

Ийиде, узун байырлалдар хүн-неринде эвиңер багай, көрүшпе-зиңер улус-биле чаңгыс черге ужу-рашпазын боданар. Эпчок сөстер-ден, соок, багай көрүштен чайлаа-рыңар ол. Оон башка, настроение дыка үр үеде үрелгени ол болур. **Үште,** Чаа чыл байырлалынга белет-келдер үезинде ол херекке өг-бүле-ңерниң кежигүннерин болгаш чоок эш-өөрүңерни киириштирери күзенчиг. Байырлал дээрге, ниити хе-рек-тир. **Дөртте,** маңаа дараазында байдалды чугаалап каайн, аалчылар чалап алырда, оваарымчалыг болу-ру чугула, аргалыг-ла болза, аңгы компанияларны холуштурбас. Чыг-лып келген кижилер бот-боттарын эки билчир, чугаалажыр ниити те-малыг болза, чүгле ынчан олар бот-тарын хостуг алыр, ажыы-биле чу-гаалажыр, солун болур дээрзин черле билген турар ужурлуг бис.

Байырлал соонда ажыглаан аяк-саваны чуурунга, квартира иштин аштап-арыглаарынга база улусту киириштирип, кижи күжүн камнап алыр ужурлуг. Хөй кижи дүрген болгаш хөглүг, **беш дугаар** сүме ол.

Алдыда, күш-ажылче кирип-териниң бетинде, 1-2 хүннү шуут дыштанып алырынга бодунга арт-тырып алыры чугула. Байырлаары дээрге чүү дээр чүвел, бодунуң шаанче база ажыл-дыр, ынчангаш оон база дыштанып, күш кирер апаар. Байырлал байдалындан оожум үнгеш, ажылче база бачым эвес, оожум кирер. Бистиң психи-кавыс «революсчу оруктарны» шыдамык эртип чаңчыкпаан. Хе-нертен болуушкуннар стрессе, депрессияга чедирип болур, ын-чангаш ажыл-херек-биле холбашкан улуг, чугула айтырыгларны ажылчын байдалче кире бээр өйже чылдырып алырын сүмелеп турары таварылга эвес, чок болза, ону бай-ырлалдар мурнунда шиитпирлээр.

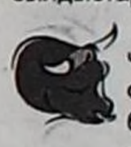
ТЫВЫЗЫКВЫТ ШЫЖАРЛАРЫ

СЫЛДЫСТАРНЫҢ СЫМЫРАНЫЫ

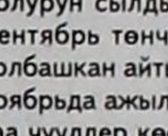
Зодиактың демдектеринге 2009 чыл чүнү аазап турарыл?

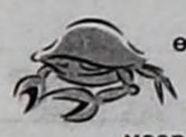
Кошкар. Ол демдектиң дыка хөй төлээлери албан-ажылынга депшиир. А бизнестиг кижилер бурунгаарлап, чаа деңнелче көдүрлүр аргалыг. Чылдың бирги чартыы бергезимээр айтырыгларны, байдалдарны тургузуп кээп болур, ындыг-даа болза, эки чүүлдер арбын-дыр. Ийи дугаар чартыында — камналгалыг, камныг болуру артык эвес. Чааскаан кижилер өг-бүлелиг апаарын сылдыстар сымыраны-дыр.

Буга (Инек). 2009 чылда акша-хөреңгиңер, орулганар чогумчалыг болурун сылдыстар аазап турлар. Ол эки байдал чаа ажыл-биле азы хөгжүп кел чыдар ажыл-херээңер-биле холбашкан болур чадавас. Чазын азы чайгы үеде душ болган ужуражылга чараш болгаш изиг ынакшылга чедирип болур, каалама орук турбазы дег, шаптараазыннар туруп кээри чайлаш чок.

Ийистер. Планнарыңарны калбартырының үези келген дээрзин сылдыстар баш удур сагындырып турлар. Ажылыңарны, профессияңарны солуур ирги силер бе азы өөренип эгелээр. Орулга доктаамал болбас. Өске черже көжер, азы квартиралыг болур.

Рак. Чаартылгалар өг-бүледе байдалды база ажыл-херекчи кижилер-биле хамаарылганы быжыглаары-биле холбашкан болур. Чээли алыр. Төрелдер-биле хамаарылганы экижидип быжыглаарын сылдыстар сагындырып тур. Кадык-шылче кичээнгей салыр.

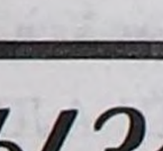
Арзылаң. Чылдың бирги чартыында маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп кээп болур. Кичээнгейлиг болур. А чылдың ийиги чартыында эки чүүлдер, чедиишкиннер арбын болурун сылдыстар аазап турар. Сентябрь төнчүзүнде акша-биле холбашкан айтырыглар эрте бээр, ноябрьда ажылыңарга эки талаже чаа чүүлдер көстүп кээр.

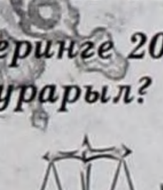
Кысчыгаш. Чыл силерге шиитпирлээр, сагыш човаар айтырыгларны тургузар. Өрелер-биле санажыры чугула апаар. Ол-ла айтырыглардан өг-бүле айтырыы ийиги чергении база апарып болур, тааңда ындыг эвес ыйнаан. База бир кол чүүл — кадыын уттуп болбас.

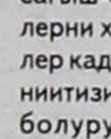
Деңзилер. Чаа чыл чаа-чаа ужуражылгаларны таварыштырар, ынакшылдың изиг үелери келир. Чазын, чайын чоок кижилери-биле эп үреп болбас. Күзүн сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнү силерни хей-аът киирер. Ынак кижилер кады чурттай берип болур. Чыл ниитизи-биле чедиишкинниг, турум болурун сылдыстар дыңнадып турлар.

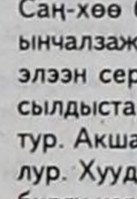
Ээремчик. Келир Чаа чыл силерге өг-бүле демдээ-биле эртер. Шимчевес өнчү азы квартира садып алыр, мындыг хире. Саң-хөө байдалыңар багай эвес, ынчалзажок акша салыышкынынга элээн серемчилел херек дээрзин сылдыстар эрте дээре сагындырып тур. Акша чегдирбес, чидирип болур. Хууда амыдырал-чуртталгага бирги чартык чыл эки боол турар.

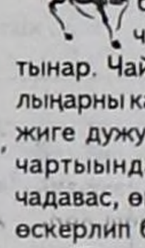
Адыгжы. 2009 чылда албан-ажыл аайыбиле өзүлде бар-дыр, бизнес хөгжүп болур, чаагай чорук быжыглаттынар. Чайын силерниң амыдыралыңарны каастап, байыдып кээр кижиге дужуп болур. Чылдың ийиги чартыында өскээр көжер апаар чадавас, өг-бүленiң эрге байдалы өскерлип болур.

Те. Манап турарывыс чыл силерге элээн аар болур болзажок, дөмей-ле чедиишкиннерлиг болур силер. Сылдыстар ону аазап турардыр. Бирги кварталда эрткен чылдың частырыглары-биле холбашкан шиитпирлээр айтырыглар туруп кээп болур хире. Күзүн чаа аргалар тургустунар, куда дүшсе хөнnү.

Суг-Саарар. Өзүлде бар-дыр, чогаадыкчыдаа тала-биле. Чазын ынакшылыңарга дужа бээр боор силер, чайын — аян-чорук, солун болгаш келир өйде ажыктыг ужуражылгалар, күзүн — чаа ажыл-херек. Шиитпирлээр ужурлуг нарын айтырыглар база тургустунар, ону ажа бээр аргаңар бар-дыр.

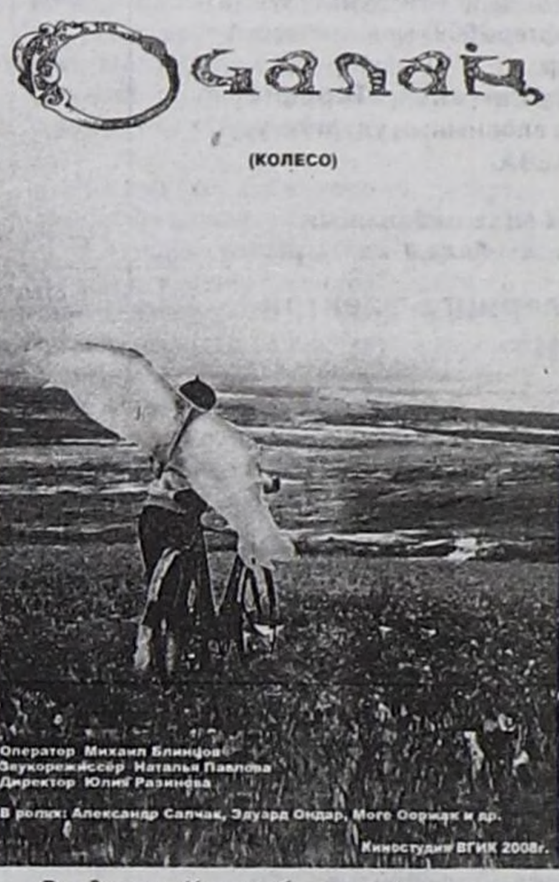
Балыктар. 2009 чылда тургустунуп келир шаптараазыннар бардыр дээрзин сылдыстар сөглей-дир. Ажылыңарга маргыштыг байдал тургустунуп болур. Чайын ажылыңар болгаш бажың ажыл-херээ хөй үеңерни алыр. Июль, август айларда чер чоруур. Тургустунуп келир бүгү-ле берге айтырыгларны шиитпирлеп алгаш, ооң мурнунда турганыңарга бодаарга, бодуңарга улам бүзүрелдиг апаар силер.

«АМЫДЫРАЛ ТЕАТР-ДЫР, ЫНДА БИС АРТИСТЕР БИС»

• Чаа чыл бүдүүзүнүң интервьюзу •

фильм Владимира Копуш

Владимир Копуш-биле март айда Москва хоорайга барып ужуражып, ооң курс ажылы «Колесо» деп кинозун үндүрерinге белеткеп турда, көөр аскежиктиг болган мен. Бо хүннерде ол Тывада чедип келгенин дыңнаш, аңаа ужураштым.

— Бир дугаарында, «Колесо» деп кинонуң дугайында айтырыксап тур мен. Бистиң номчукчуларывыс ооң дугайында март айда дыңнаан, ам кажан Тывага үнерин дыңнадып болур силер бе?

— «Колесо» дээнин силер «Дээрбек» деп очулдурган болгай силер, мен ол кинону тывалап «Очалаң» деп адап алган мен. Чаа чыл байырлалдарында, январь дыштанылгаларының хүннеринде, Улусчу чогаадылга бажыңынга бо кинонуң көрүлдези болур. Кыска хемчээлдиг кино: 15 минута уламчылаар, ынчалза-даа ооң бюджеди 600 муң рубль болган.

— Курс ажылынга 240 муң рубль бюджеттиг кинону тырттырарын чөпшээрээр турган болза, силер 600 муң рубль акшага тырттырган-дыр силер. Барык 2 катап хөй. Чарыгдалдар бадыткаттынган бе?

— Ийе. Ол «Лучший игровой фильм» деп тускай шаңналды «Мээң черим – адаларывыс чери» деп Кубань-2008 кинофестивальга, базала ындыг шаңналды немец-россижи «А-Фильм» деп кинофестивальга, ВГИК-тиң организастап турары делегейниң эң эки кино школаларының аразынга 28 дугаар делегей кинофестивалынга «Национал сторитти тускай дамчыткаңы дээш», Вологда хоорайга эрткен «Фрески Севера» деп делегей чергелиг 5-ки ажык кинофестивальга «Көрүкчүлерниң симпатиязы» деп шаңналды алган. Олардан дудак чок кол чүве – курс ажылы дээш «5» демдек.

— Барып болгу дег фестивальдарга киржип каапканы ол бе?

— Чок, ам-даа Мурнуу-Чөөн Азия, Россия болгаш Европага болур фестивальдарга киржир деп планнап турар мен.

— «Очалаңны» россий коллегаларыңар канчаар үнелээр чүведир?

— Билдингир кинорежиссер Владимир Хотиненко «Кандыг кончуг бөдүүн тырттырган чоор, а ол хирезинде кайгамчык-тыр».

«Бо мындыг кино херек, мында бодунуң дазылы бар-дыр» деп Россияның алдарлыг артизи Александр Михайлов чугаалаан.

— Тывада база кино тырттырар бөлүктер тыптып турар апарган болгай. Оларның киноларын көрдүңер бе?

— Ийе, чамдыызын көрдүм.

— Мен бодаарымга, оларның өртектери шынарынга, утказынга дүүшпес чорду. Профессионал киностудияга тырттырган кино өртээ 120-150 рубль турда, бо киноларның дискизиниң өртээ 200 рубль. Оларга өөредиглиг семинар хевирлиг чүүлдер эрттирер, деп планнап турар силер бе?

— «Очалаңның» көрүлдезиниң үезинде кино тырттырар күзелдиг кижилерге семинарлар эрттирер бодап турар мен. Кино тырттырар күзелдиг кижилерни мен деткиирдир мен, ынчалза-даа шилип алган темазы, тырттырар аргалары, монтаж болгаш оон-даа өске мындыг чергелиг айтырыгларга кичээнгейлиг, бодамчалыг болур болгаш чүнү кылып турарын медереп билир болза эки.

Татьяна Баян уруу Камилла-биле.

— «Очалаңның» дискизиниң өртээ каш болурул?

— Мен ооң көрүлдезин организастаар мен, дискилер сатпас мен. Ол мээң баштайгы кином-дур, ынчангаш ол меңээ дыка үнелиг.

— Дараазында кандыг кино тырттырар деп бодап тур силер?

— Дараазында төлевилел мээң дипломум ажылы. Ол дугайында элекке чугаалавазын чөпшээреп көрүңер.

— Силер ам кино артизи кылдыр база бодуңарны шенеп турар болгай силер. Каш кинога ойнап кааптыңар?

— Үш кинога ойнадым. Бир дугаарында, япон якудзалар баштыңының ролюнга ойнадым. Ол кинону ам-даа белеткеп турар хевээр. Келир чылын үнүп кээр боор. Оон телевидениеде көргүзүп турганы «След» деп кинога кыдат мафиозиниң ролюн ойнадым. Үш дугаарында «Круиз» деп кино, ол база келир чылын үнүп эгелээр. Ында төлептиг маадыр ролюнда мен.

— Силерниң ойнап турар рольдарың, шынап-ла, каржы улустар рольдары чорду ийин. Даштыкы хевириң ындыг болганы ол бе?

— Чок. Россияда азийжи кижиге рольдар эвээш-тир ийин. Бижип турар авторларның бодалыбиле Россияда чүгле орустар чурттап турар, а артканнары каржы дээрбечи кыдаттар, японнар болуп турар хире. Чогум сөөлгү ойнап турар ролюмда овур-хевир дыка эки мөзү-шынарлыг.

— Мөзү-шынар дугайында чугаалап үнүп келген болганыңарда, Өг-бүле чылы болгай, эр мөзү-бүдүш биле өг-бүленiң ээзиниң бүдүжү чаңгыс ол-ла чүүлдер болур бе?

— Ийе, болур. Эр кижи идегелдиг, эжинге ынак. Артканнарын амыдырал өөреди бээр. Херээжен кижилер мерген болур ужурлуг.

— Силерниң өөңер ишти Татьяна ындыг кижилерге хамааржыр бе?

— Ийе, меңээ шак ындыг херээжен кижи херек. (Ол аразында өөнүң ишти Татьяна Баян чугаага киржи берди).

— Таня, силерниң көрүжүңер-биле, өгнүң херээжен ээзи кандыг болур ужурлугул?

— Чамдыкта шыңгыы, чамдыкта чассыг: амыдырал дээрге театр-дыр, а бистер ында артистер-дир бис. Ынчалза-даа мээң мөзүбүдүжүм бо-ла чораан бодум кижи мен. Чүге дээрге мээң өөм ээзи дыка онза кижи.

— Чаа чыл уткуштур Силерниң өг-бүлеңерге аас-кежикти, чогаадыкчы чедиишкиннерни болгаш хөй-хөй ажы-төлдү күзедим.

— Четтирдивис. Силерге база. «Очалаңны» кээп көөрүнче номчукчуларны чаладывыс.

Айлаң ДАРЖАА чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2009 чылда «Тываэнергосбыт» ААН-ниң хереглекчилеринге электри энергиязынга тарифтерни доктаадырының дугайында

2008 чылдың декабрь 25 №36 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязының тарифтерин күрүнеден чурумчударының дугайында» № 41-ФХ Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалынга (дараазындагы өскерилгелери-биле) дүүштүр база Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң 2008 чылдың ноябрь 21-де №10 протокол шиитпиринге үндезилеп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. Тарифтерни 1 капсырылга езугаар доктаадыр болгаш оларны күштүг бооп киирер.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда доктааткан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден күштүг болур.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Тыва Респбуликаның Тарифтер талазы-биле албанының 2008 чылдың декабрь 25-те № 36 доктаалы-биле 1 капсырылга

«Тываэнергосбыт» ААН-ниң хереглекчилеринге электри энергиязынга ТАРИФТЕРИ

ч/с №	Көргүзүү (тарифтерни ставкалар болгаш зоналар аайы-биле аңгылаан езугаар чарган хереглекчилерниң бөлүү)	Хемчээли	Күжениишкинииниң хемчээли			
			ВН	СН-I	СН-II	НН
1.	Үндезин хереглекчилери (тарифтер НӨҮ чокка айыттынган)					
	Чаңгыс ставкалыг тариф	коп./кВт*ш.				
	Ийи ставкалыг тариф					
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.				
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.				
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер					
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.				
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.				
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.				
1.2	Генераторлуг күжениишкинниг шиннерден (хуваар тургузугдан) электри энергиязын болгаш күчүнү ап турар үндезин хереглекчилер					
	Чаңгыс ставкалыг тариф	коп./кВт*ш.				
	Ийи ставкалыг тариф					
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.				
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.				
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер					
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.				
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.				
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.				
2.	Өске-даа хереглекчилер (тарифтер НӨҮ чокка айыттынган)					
2.1	Чурттакчы чонну база (азы) бюджет организацияларын электри энергиязы-биле (күчүзү-биле) хандырып турар ЭСО-лар (ЭСО бүрүзүн аңгы одуруг-биле аңгылаан)					
	Чаңгыс ставкалыг тариф	7000-дан база оон өрү	коп./кВт*ш.				
		6000-дан 7000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		5000-дан 6000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		4000-дан 5000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		3000-дан 4000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		2000-дан 3000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
	Ийи ставкалыг тариф						
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.					
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.					
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер						
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.					
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
2.2	Генераторлуг күжениишкинниг шиннерден (хуваар тургузугдан) электри энергиязын болгаш күчүнү ап турар чурттакчы чонну база (азы) бюджет организацияларын электри энергиязы-биле (күчүзү-биле) хандырып турар ЭСО-лар (ЭСО бүрүзүн аңгы одуруг-биле аңгылаан)						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	7000-дан база оон өрү	коп./кВт*ш.				
		6000-дан 7000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		5000-дан 6000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		4000-дан 5000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		3000-дан 4000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
		2000-дан 3000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.				
	Ийи ставкалыг тариф						
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.					
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.					
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер						
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.					
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
2.3	2.1. база 2.2. пунктуларда айыттынган хереглекчилерден аңгыда, ЭСО-ну киирбишаан, өске-даа хереглекчилер						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	7000-дан база оон өрү	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		6000-дан 7000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		5000-дан 6000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		4000-дан 5000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		3000-дан 4000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		2000-дан 3000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
	Ийи ставкалыг тариф						
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.		307,198	331,518	373,436	527,420
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.		2,8	3,0	3,1	3,3
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер						
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.					
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
2.4	Бюджет хереглекчилери (тарифтер НӨҮ чокка айыттынган)						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	7000-дан база оон өрү	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		6000-дан 7000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		5000-дан 6000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		4000-дан 5000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		3000-дан 4000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
		2000-дан 3000 шактарга чедир	коп./кВт*ш.	136,2	164,0	178,8	189,0
	Ийи ставкалыг тариф						
	- күчүзү дээш төлевири	руб./кВт*айда.		307,198	331,518	373,436	527,420
	- энергия дээш төлевири	коп./кВт*ш.		2,8	3,0	3,1	3,3
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тарифтер						
	- дүнеки зона	коп./кВт*ш.					
	- ортумак түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
	- түлүк үениң зоназы	коп./кВт*ш.					
3.	Чурттакчы чонга деңнээн чурттакчы чон болгаш хереглекчилер (тарифтер НӨҮ-нү барымдаалап айыттынган)						
3.1	Хоорайның чурттакчы чону						
3.1.1	Газ плиталары-биле дериттинген бажыңнарда чурттап турар чурттакчы чон						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	руб./кВт*айда.					180,0
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тариф						
	Дүштеки зона 23.00-дан 7.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
	Дүнеки зона 7.00-дан 23.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
3.1.2	Стационар электри плиталары-биле доктааткан чурум езугаар дериттинген бажыңнарда чурттап турар чурттакчы чон						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	руб./кВт*айда.					126,0
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тариф						
	Дүштеки зона 23.00-дан 7.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
	Дүнеки зона 7.00-дан 23.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
3.2.	Көдээ чурттакчылар						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	руб./кВт*айда.					126,0
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тариф						
	Дүштеки зона 23.00-дан 7.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
	Дүнеки зона 7.00-дан 23.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
3.3.	Чурттакчы чонга деңнээн хереглекчилер						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	руб./кВт*айда.					180,0
	Хонуктуң зоналары аайы-биле аңгылаан тариф						
	Дүштеки зона 23.00-дан 7.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
	Дүнеки зона 7.00-дан 23.00 шакка чедир	коп./кВт*ш.					
4.	Организацияларга өнчү эргезинге азы өске-даа хоойлу езугаар үндезин-биле хамааржыр четкилерге чидириглерниң орнун тургузар сорулга-биле электри энергиязын ап турар, электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дузалар чедирип турар организациялар						
	Чаңгыс ставкалыг тариф	коп./кВт*ш.		48,44			

Каайлы черинде

КОНТРОЛЬДУ КҮШТЕЛДИРГЕН

Каайлы органнары Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын таварыштыр хамаатыларның боттарының ап чоруур чүүктеринде бараанарга контрольду күштелдирген.

Ындыг ажылдарны чорудары ак сеткилдиг эвес сайгарлыкчылар республиканың иштики рыногунга улаштыр сайгарарынга көрдүнген бараанарны Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын таварыштыр азы болза Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын бөдүүнчүткен чурум-биле эртер аргалыг кызыгаар чоогунуң чурттакчыларын киириштирип, сайгарлыкчы сорулгалыг ажыглаар бараанарны амы-хууда ажыглаар бараанар хевирлиг кылдыр эрттирип ап турар таварылгалар көвүдээни-биле холбашкан бооп турар. Ындыг бараанарның аразында дөмейлеп өттүндүр кылган продукциялар база бар. Ынчалдыр 2008 чылда Тыва каайлының ажылдакчылары республиканың садыглажыр черлерин шинчилээн түңнелинде, дөмейлеп, өттүндүр кылган даштыкы бараанарны 2,5 муңдан ажыр илереткен болгаш хавырган. Ындыг бараанарның шынары доктааттынган негелделерге дүүшпес, а чамдыкта мырыңай кижилерниң чуртталгазынга болгаш кадыкшылынга айыылды тургузуп болур.

Хамаатыларның ап чоруур чүүктеринде бараанар өртээниң бадыткалы дээш база контрольду күштелдирген. Хамааты кижи РФ-тиң каайлы кызыгаарынче бараанарны эрттирерде каайлы үндүрүүн төлээринден, бир эвес ол бараанар сайгарлыкчы ажылчорудулгага көрдүнмээн, оларның ниити өртээ 65 муң рубльден, деңзизи – 35 килограммдан ашпайн турар таварылгада, ынчан хосталып болур, а РФ-тиң каайлы кызыгаарын хамааты кижи айда чүгле чаңгыс катап эртер.

Россия Федерациязының Чазаанының 2003 чылдың ноябрь 27-де №715 доктаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын таварыштыр эрттирип турар хамааты кижилерниң амы-хууда ажыглаарынга бараанарның каайлы документилерин долдурарының чурумунуң дугайында Дүрүмге дүүштүр, каайлы документилерин долдуруп турар кижи, каайлы декларациязында киирген медээлерниң шынныын бадыткап турар документилерни болгаш медээлерни бээр ужурлуг. Аас-биле таныштырып турар таварылгада каайлы органының албан-дужаалдыг бүрүн эргелиг кижизиниң негелдези-биле айыттынган документилерни болгаш медээлерни бээр. Ол болза чектер, саннар болгаш таныштырып турар бараанарның адын, санын, өртээн көргүскен база ол ышкаш бараанарны тодаргай кижилерниң садып алганын бадыткап турар өске-даа бараанга хамаарышкан документилер бооп болур.

Ук Дүрүм каайлы органнарынга медээ берип турар кижиниң бараанарны каайлы черинге долдуруп турарда хүлээлгелерин быжыглаан. Ооң-биле холбаштыр Тыванының каайлы чери даштыкыдан бараанар садып ап турар хамаатыларга, ук бараанарга хамаарышкан документилерни садыгжылардан негеп ап турарын болгаш оларны каайлы черинге долдуруп турар үеде каайлы органнарының албан-дужаалдыг бүрүн эргелиг кижилеринге көргүзерин сүмелеп тур.

Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын таварыштыр хамаатыларның эрттирип турар бараанары дээш контрольду, хамыктың мурнунда хоруглуг азы киир сөөртүрүн кызыгаарлаан, күрүне контролюнуң санитар-эпидемиологтуг, ветеринарлыг, фитосанитарлыг хевирлерин эртпээн бараанарны Россия Федерациязының каайлы кызыгаарынче эрттирер таварылгаларны баш удур болдурбазынче база ол ышкаш федералдыг бюджетче каайлы төлевирлериниң долу хемчээлге киирерин хандырарынче угландырган.

Наталья МОНГУШ,
Тыванының каайлы черинің күрүнеңиң кол каайлы инспектору.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның мэриязының Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизиниң дыңнадыры болза:

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы В.А.Гавриленкодан, 2008 чылдың декабрь 17-де кирген №8938 Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 23 м. турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1017 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи билдириишкинге хамаарыштыр бижимел кирген билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы Л.К.Хертектен 2008 чылдың декабрь 5-те кирген №8627, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 77 м. турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1005 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы А.В.Сазан-оолдан 2008 чылдың декабрь 5-те кирген №8624, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 102 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1063 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы А.У.Хаяндан 2008 чылдың ноябрь 11-де кирген №7878, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 157 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1012 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы В.М.Куулардан 2008 чылдың ноябрь 12-де кирген №7951, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 180 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1004 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи билдириишкинге хамаарыштыр бижимел кирген билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы Б.А.Байыстан 2008 чылдың октябрь 27-де кирген №7521, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 210 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1007 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы Р.Х.Ондардан 2008 чылдың декабрь 24-те кирген №9144, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 237 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1002 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы Р.Х.Уржуктан 2008 чылдың декабрь 24-те кирген №9155, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 265 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1006 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизинге Россия Федерациязының хамаатызы В.А.Павловтан 2008 чылдың ноябрь 7-де кирген №7822, Набережная кудумчузунда №13 чурттал га бажыңының чөөн талазынче 295 метрде турар Набережная кудумчузунда ниити шөлү 1070 дөрбелчин метр чер участогун хууда тудуг тударынга хөлезиге бээриниң дугайында билдириишкин кирген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден эгелеп 30 хонуктуң дургузунда Черлер болгаш эт-хөреңги департаментизи кирген билдириишкинге хамаарыштыр бижимел билдириишкиннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

2009 чылда «Тываэнерго» ААН-ниң четкилери-биле электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дузаларга тарифтерни тургузарының дугайында

2008 чылдың декабрь 25 №37 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязының тарифтерин күрүнеден чурумчударының дугайында» № 41-ФХ Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россия Федерациязының Чазаанының 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалынга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россияның ФТА-ның 2004 чылдың август 6-да №20-э/2 дужаалы-биле бадылаан Үүрмектеп садар рынокта электри (чылыг) энергиязынга тарифтерни болгаш өртектерни чурумчудар саналга талазы-биле методиктиг айтыышкыннарга (дараазындагы өскерилгелери-биле) дүүштүр база Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар черииң 2008 чылдың декабрь 25-те №10 протокол шиитпиринге үндезилеп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. Тарифтерни 1 капсырылга езугаар тургузар болгаш оларны күштүг болуп киирер.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда доктааткан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден күштүг болур.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2008 чылдың декабрь 25-те №37 доктаалынга 1 капсырылга

«Тываэнерго» ААН-ниң электри энергиязының талазы-биле чедирип турар ачы-дузаларынга тускайлаң тарифтер (НӨҮ-нү барымдаалавайн)

Кошкан (чагаан) ниити күчүзүнүң МВт-ни барымдаалап, электри четкилерин тударынга ставказы, рубль/МВт. айда	Электри энергиязын дамчыдарынга технологтуг чарыгдалдың (чидиригниң) төлевири дээш ставказы, рубль/МВт. шакта
490 659,90	95,84

2009 чылда электри энергиязын үндүр садарынга тарифти тургузарының дугайында

2008 чылдың декабрь 25 №38 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязының тарифтерин күрүнеден чурумчударының дугайында» № 41-ФХ Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россия Федерациязының Чазаанының 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалынга (дараазындагы өскерилгелери-биле) дүүштүр база Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар черииң 2008 чылдың декабрь 25-те №10 протокол шиитпиринге үндезилеп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. «Тываэнергосбыт» ААН-ниң» сөөлгү хереглекчилеринге электри энергиязын үндүр садарынга тарифти 13,22 көп./кВт.ш. хемчээлге (немелде өртээнге үндүрүгнү барымдаалавайн) доктаадыр болгаш күштүг кылдыр киирер.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда доктааткан тариф 2009 чылдың январь 1-ден күштүг болур.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Байыр чедириишкиннери

Хүндүлүг коллегалар! Эргим өөнүктер!

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының мурнундан база бодум хуумда кел чыдар Чаа чыл-биле байыр чедирип тур мен!

Силерниң күжениишкинниг, чогаадыкчы, карак кызыл күш-ажылыңар ачызында 2008 чылда бистер республиканың өөредилге системазын сайзырадыр эки угланыышкыннарны камгалап арттырып алыр аргалыг болган бис.

Силерниң бүгү чедиишкиннериңер – бистиң кады кылган күш-ажылывыстың түңнели-дир. Ылап-ла, силер кижи бүрүзү, республиканың өөредилге сайзыралынче үлүүн киирип тура, бодунуң чоок кижилериниң, өг-бүлезиниң келир үезиниң, төрээн региону чаагай амыдыралдыг болгаш хөгжүлделиг болурунуң дугайында бодап турар болгай. Бистер шупту Тываны турум байдалдыг болгаш чечектелип турар кылдыр көрүксээр бис.

Хүндүлүг коллегалар! Эртип бар чыдар чылда эки үре-түңнелдиг ажылдаан кижи бүрүзүнге четтиргеним илередип тур мен. Мурнувуста салдынган сорулгаларны шиитпирлеп алырынга бистиң дуржулгавыс болгаш күжүвүс бар, чүгле шыдамык болгаш шудургу болур ужурлуг бис.

Чаа чылдың баштайгы хүннери – Россияның экономиктиг, политиктиг чедиишкинин, ооң айыыл чок чоруун бөгүн тургузуп турары өөредилгени чаартыр талазы-биле улуг ажылды уламчылаарының эгези-дир.

Силерге, хүндүлүг коллегалар, өөредилге чылының чартык-кезии эрткен, ону төндүрерингe ам-даа хөй профессионал күш-шыдалыңар херек. Солун педагогтуг чаа чүүлдерни тып, үре-түңнелдиг ажылдаарыңарны күзедим.

Чаа чылда өг-бүле бүрүзүнге чылыг болгаш чедиишкинниг болзун деп күзээр-дир мен. Бистиң бажыңнарывыска кезээде-ле өөрүшкү болгаш аас-кежик турзун. Бүгү күзелдеривис бүдер болзун база кандыг-даа ажыл-херээвис чедиишкинниг болзун.

Шуптӱңарга күзелдериңер бүдүнгүр, эки чүвеге бүзүрелдиг, ынакшылдыг болурун, тергиин, байырланчыг хөөннерни күзеп тур мен!

Аас-кежиктиг Чаа чыл-биле!

Хүндүткел-биле,

өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А.МОРОЗОВ.

Хүндүлүг Кызылдың чурттакчылары!

Бодумнуң өмүнээмден база Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бүгү депутаттарының адындан Чаа 2009 чыл-биле чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен!

Эртип чоруур чылда бис бир дугаар хоорайның удуртуп-башкарар структуразы шуут өскерилген байдалда ажылдаан бис. Ынчалза-даа, ындыг турбуже, социал бергедээшкиннерни чайлап шыдапкан бис, чыл биске доктаамал эрткен.

Үнүп орар 2009 чыл бистиң ниити чедимчелиг менди-чаагай болурувуска база бир үе-чаданың бирээзи. Ол хөй нуруузунда, 2009 чылда Кызылга «Кызыл-2012» программа» ажылдап эгелээринден хамааржыр, ооң ачызында бистиң хоорайывыс арыг, айыыл чок болгаш чылыг-чырык апаар. Ук программаны дээштиг боттандырарынга Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде силерден алган чагыгларыңарның хөй кезиин хоорайның үш чылдың бюджединге киирер база ук бюджетти өй-шаанда хүлээп алыр дээш бүгү чүүлдү кылган.

Кызылчыларның амы-хууда аас-кежиинден хоорайның менди-чаагай чоруу тургустунар болганда, шупту кызылчыларга Чаа 2009 чылда быжыг сибирьжи кадыкшылды, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни база амы-хууда чуртталгаңарга аас-кежикти күзедим.

«Кызыл хоорай» хоорай округунуң баштыңы Виктор ТУНЕВ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң аввавыс **Мария Николаевна КУУЛАР** 2009 чылдың январь 5-те 55 харлаар. Ол хөй чылдарда уруглар албан черлеринге кижизидикчилеп, сөөлгү 12 чылда Чадаанада «Малышок» уруглар садының эргелекчизи боон ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол «Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» аттың болгаш хөрек демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Бо хүннерде Федералдыг албан черииниң ветеринар болгаш фитосанитар хайгааралының ТР-де эргелелиниң техниктиг ажылдакчызы. Беш уйнуктарының ынак кырган-авазы.

Аввыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедирип, каң дег кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Уруглары Аржаана, Артыш, Айдыс, кенээттери Аяна, Шеңне, күдээзи Мирослав база өөнүң ээзи Дарый-оол Бораевич.

Юбилейиңер-биле

Бистиң хүндүлүг, эргим чаававыс, кенивис **Орланмаа Хүлер-ооловна ООРЖАК** бо хүннерде 40 харлап турар. Чаававыс Саглы сумузунуң чагырыкчызының оралакчызы болуп ажылдап чоруур. Ол ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, хүндүлээчел, эвилең-ээлдек, чону дээш үргүлчү сагыш салып ажылдап чоруур кижилерниң бирээзи. Ол ийи оолдуң, бир кыстың ынак авазы. Чаававыска, кенивиске аас-кежикти, узун назынны, ажылынга улуг чедиишкиннерни, алдар-атты, чаагай кадыкшылды күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Орта-Халыын, Мугур ынчаар
чурттап чораан,
Ооржактарның өг-бүлезинге
төрүттүнген,
Орлан-шоваа эрес чаңныг
Орланмаавыс дөртен харлаан.

Ажыл-ишке эрес-кежээ,
Анаа черле олут орбас.
Ажы-төл дээш, арат-чон дээш,
Амыр-дыш чок чурттап чор сен.

Дөртен харлаан хүнүң-биле
Менди сунуп мөгейбишаан,
Кадыкшылды, омакшылды,
Аас-кежик, чедиишкинни
Сеткиливис ханызындан
Катап-катап күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле, бээ, кунчуулары, хөй санныг чуржулары.

«Моңге даглар—аялгалар...»

"ЧАА ЧЫЛДА СЕҢЭЭ ДУШКАШ..."

Декабрь 25-те С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнге кызылчылар ТР-ниң алдарлыг артизи, Тываның Улустуң хөөмейжизи Андрей Монгуштуң «Моңге даглар — аялгалар...» деп концертин сонуургап көрдүвүс.

Сцена ажыттынып келири билек, моңгүннелип чайнап чыдар меңги баштыг бедик даглар көстүп келди. Ону магадап көруп олурувуста, Андрей Монгуш бодунуң чогаатканы ырын тааланчыг ырлап эгеледи.

Дүдүскектиг таңдыларым
баштарындан
Дойлуп баткан Эне-Сайым
эриин каастаан.
Алтай-Саян, Таңды-Уула
чуртум сеңээ
Аржаан суу деп, аян ырым
белээм болзун!

Бо аныяк ыраажы каш чыл бурунгаар сценага көстүп келген ояар көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Ооң кымга-даа дөмейлешпес уян, чараш, хоюг үнү чүректерни ала-чайгаар дыңзыг согарынче сорунзалаптар күштүг. Ооң чылдагааны чүдел дээрзин эскерери берге эвес, Андрей Монгуш төрээн черииниң ижип ханмас дамырак кара суун пактап, суксунун хандырып чорууру дег, тыва улустуң аас чогаалының дээжизинден хейаът кирип, чонунга бараалгадып чоруур. Чогаадыкчы кижиге чоннуң аас чогаалы дээрге узуп төнмес эртине-дир. Оон аңгыда ооң төрээн Тывазынга ынакшылы, ооң даглар, хемнерин, аржаан сугларын ыдыктап чорууру, аймак-угунуң төөгүзүнге, өгбелеринге мөгейии ырларында илереттинген. Ак-көк Тыва-высты Андрей Монгуш – «Тоол чурту Тыва черим» деп алгап ырлап чоруур. Ада-чурту, төрел чону, төрээн дылы – төнмес аялгаларны аңаа сөңнеп чоруур. Ол эртинезин камныы-биле үнелеп, сеткилиниң ханызындан чону-биле үлежип чоруур боорга, ыраажы-хөөмейжиге чону ынак.

«...Делегейниң ыдык чери—
делгем диптиң төвү болган,
Тоол чурту – тыва черим, тоол
чурту – Тыва черим» деп ырлап эгелээрге-ле азы «Мен – тыва мен, моңге харлыг дагның оглу мен, мен – тыва мен, моңгүн суглуг чуртуң төлү мен...» деп, Андрей Монгуш далаш чокка бадыра бээрге, дыңнаан тыва кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили хөлзеп, өскен-төрээн чери карааңга чуруттунуп келир. Ыраажы-хөөмейжи чеже-чеже кижилерниң сеткил-хөңнүнге төрээн чери дээш чоргааралды оттурбаан дээр.

Тыва чуртувус тоолчулар, ыраажылар, хөөмейжилер, чогаалчылар-биле байлак. Бөгүнде сценаже чеже аныяктар үнмейн турар деп бодаар силер. Оларга орук ажык. Ынчалза-даа көрүкчү бүрүзү оларны хүлээвес, каш-ла аныяктар сонуургаар боор. А Андрей Монгуштуң концертинге чүгле аныяктар эвес, а улуг кижилер зал долу боорун кижи эскербес аргажок. Ооң чылдагааны ыраажының чүгле чараш үнүнде, чараш ырларында эвес, а ооң мөзү-бүдүжүнде: бойдуска, даглар, хемнерге — чырык өртемчейде чүүл-бүрүзүн ыдыктап, тейлеп чоруурунда.

Андрей Монгуштуң авазынга, ачазынга, кырган-ачазынга мөгейип ырлаан ырлары дыка чараш. Оларны катап-катап дыңнаксаан келир. Бо концертке Андрей Владимир Серен-оолдуң ханы уткалыг сөстеринге Р.Д.Кенденбильдиң бижээни чараш аялгалыг угба дугайында ырын дыка-ла чараш күүсетти.

Кавайлыг чаш мени чайгап,
Карак салбайн, чассыдып каап,
Семдер бажым дырап берип,
Чедип өстүң, ынак угбай.

Бо ыраажының база бир онзагайын демдеглекседим. Чараш ырны ол кезээде дилеп, тып чоруур. Бир чаа ырыны ол ырлап үнүп кээр, «Кандыг кончуг чараш ыр боор!» деп магадап хүлээп алыр бис. А херек кырында ол ыр 60 чылдар үезинде бижиттинген, шаанда база дыка сураглыг турган ыры болур, чүгле уттундуруп бар чыткан. Ынчалдыр Андрейниң катап «диргизип», чон ортузунга чаа чурталганы берген ырлары хөй. Үстүнде адааным угба дугайында ыр база-ла ындыг болду.

Үениң агымынга алзып, болур-болбас ыры аттыг ырлар чогаадып, оларны ырлап, боттарын магадап ханып чоруур аныяк ыраажылар эвээш эвес болдур ийин. «Уран чүүлде бодуңну эвес, а бодуңда уран чүүлге ынак бол» деп орус чоннуң өттүр-ле сөглээн үлегер домаанын утказын хандыр билзе чогуур.

Сөөлгү каш он чылдарда амгы шагның техниказының хөгжээнибиле эстрада база ынчанган, ырлай албас-даа кижи аскын ажыдып каап тургаш, концерти-даа үндүрүп кааптып болур. «Фонограмма, фанера» дижир ийик чоп. Ынчалза-даа дириг хөгжүм бо хүннерде катап «дирлип», хөгжүмчүлерниңдаа, дыңнакчыларның-даа сонуургалын чаалап ап турар апарганы өөрүнчүг. Вокал-инструменталдыг ансамбльдер катап «төрүттүнүп» эгелээн. Андрей Монгуштуң концертинден ону база көрдүвүс. Тываның Улустуң хөөмейжилери Игорь Көшкендей, Андрей Монгуш олар эштери-биле кады тыва тоннарын кедип алган электрилиг гитараларга боттары ойнавышаан, ырлажырга, көрүкчүлер дыка сонуургаан. Бистиң артистеривис кандыгдаа хөгжүм херекселдеринге ойнап шыдаар дески салым-чаяанныг дээрзин олар көргүстү.

«Моңге даглар – аялгалар...» деп концертке Андрей Монгуштуң эш-өөрү база киришкени чугаажок. ТР-ниң алдарлыг артизи Айдысмаа Көшкендей биле национал оркестрниң ыраажызы Надежда Куулар чадаганчы кыстарның үделгези-биле «Чадаганым» деп чараш ырыны күүсетти. ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, национал оркестрниң дирижеру Аяна Монгуштуң оюнун база катап магададывыс. Тываның Улустуң хөөмейжизи Моңгүн-оол Ондар ырлап, хөөмейлеп-сыгыртып берди. Каттырынчыг, оюн-баштак чугаалар күүседикчизи Шолбан Ондар база бараан болду.

Концерттиң башкарыкчызы ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Орлан Дамба-Хуурак сценаже Игорь, Айдысмаа Көшкендейлерни болгаш Андрей, Виктория Монгуштарны чалапкаш, «Тыва «АББА» деп болур аа, бо ийи өг-бүлени» дээрге, изиг адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлер аңаа каттыштывыс.

Концерттиң төнчүзүнде Андрей Монгуш өөнүң ишти, хөгжүмчү кыс Виктория Монгушту сценаже чалап алгаш, «Таныжым кыс-биле Чаа чылда сеткил хандыр билишкен бис» дээш, Чаа чыл байырлалының дугайында чараш ырыны ырлашты.

Чаа чылда сеңээ душкаш,
Чараш арның көрүп ора,
Чүреккейим дыңзыг согуу
Чүгле сен дээш согар болду.

Андрей биле Викторияның чоокта чаа өгленишкенин билир бис. Эртип турар 2008 чыл аскежиктиң чылы болган дээрзин оларның сценада холдарындан четтинчипкен ырлажып турары, хүлүмзүргүг чайнаан арын-шырай бадыткап турду.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«Шын» солуннуң коллективи, Тываның Журналистер эвилелиниң хөй чылдарда тыва парлалгага ажылдап чораан хоочун журналист

Седип-оол Долзатович МОНГАЛДЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын өг-бүлезинге илередип тур.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнуң оралакчызы В.О. КУУЛАР.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru
КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга —2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8092. Чагыг 156. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнеиниң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.